

ZAN-MARI KAPZOY

ARMENIA 1915

Μία υποδειγματική
γενοκτονία

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΚΑΙΤΗ ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ - ΙΟΥΛΙΕΤΑ ΡΑΛΛΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ — <i>“Ολα αρχίζουν ...</i>	13
Κεφάλαιο Πρώτο : <i>‘Αναδρομή στο παρελθόν</i>	15
<i>‘Από την Κιβωτό του Νώε ως την άλωση τής Κωνσταντινούπολης</i>	15
<i>‘Η ‘Οθωμανική αυτοκρατορία και η συνύπαρξη</i>	18
<i>Τò ‘Ανατολικό ζήτημα</i>	26
Κεφάλαιο Δεύτερο : <i>‘Η καθημερινή ζωή στην ‘Αρμενία στον δέκατο ένατο αιώνα</i>	32
<i>‘Η οργάνωση τής κοινότητας</i>	33
<i>Χρονικό τών επαρχιών</i>	39
<i>Με τούς βουνίσσιους τού Ζεϊτούν</i>	44
<i>Στήν πρωτεύουσα</i>	45
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ — <i>‘Η εποχή τών ψευδαισθήσεων</i>	49
Κεφάλαιο Πρώτο : <i>Οι ελπίδες τών ‘Αρμενίων</i>	51
<i>Βερολίνο : ο θεμέλιος λίθος</i>	51
<i>‘Από τò όνειρο στην πραγματικότητα</i>	60
Κεφάλαιο Δεύτερο : <i>1895 - ‘Η γενική δοκιμή</i>	67
Κεφάλαιο Τρίτο : <i>Τα προοίμια τής επανάστασης</i>	89
Κεφάλαιο Τέταρτο : <i>Με τούς νεότουρκους</i>	101
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ — <i>1915 - ‘Η τελειωτική λύση</i>	119
Κεφάλαιο Πρώτο : <i>Μιά πετυχημένη γενοκτονία</i>	121
<i>24 τού ‘Απρίλη 1915 : μαζικές συλλήψεις</i>	121
<i>«‘Επαναστατικά γεγονότα»</i>	128
<i>«Μιά ήρωική απόφαση»</i>	130
<i>«Με τή μεγαλύτερη μετριοπάθεια και άμεροληψία»</i>	135

Τίτλος τού πρωτότυπου : Jean-Marie Carzou, « Un génocide exemplaire. Arménie 1915 ». Flammarion, Paris, 1975.

Copyright Flammarion, 1975.

Copyright για τήν έκδοση στα ελληνικά, « Κέδρος », 1975.

Στοιχειοθεσία, ‘Εκτύπωση, Γραφικά τέχνη, Γ. ‘Αργυροπούλου — Α. Ζουμαδάκη, ‘Ικαρίας 9, Τηλ. 5722035, Μάρτης 1976.

Ἡ ἀπομόνωση τῶν θυμάτων	143
Ὡς τὰ ἄκρα	152
Ὡστε λοιπὸν ὅλα συνεχίζονται	159
Ποίος εὐθύνεται;	170
Ὡς τὰ ἄκρα (συνέχεια)	183
Κεφάλαιο Δεύτερο : «Λυπηρὲς καταχρήσεις»	183
Τότε λοιπὸν ;	229
Παράρτημα	231
1. Τὰ σχέδια τῶν μεταρρυθμίσεων	233
2. Οἱ σφαγὲς τοῦ 1895-1896	249
3. Ἡ γενοκτονία	256
Πηγές	273
Χάρτες :	
1. Ἡ ἱστορικὴ Ἀρμενία	41
2. Γενικὸς χάρτης τῆς Ἀσιατικῆς Τουρκίας	56-57
3. Ἡ Γενοκτονία	136-137
4. Οἱ τρεῖς Ἀρμενίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα	179
Χρονολογικοὶ πίνακες :	
Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία 1839-1878	31
1871-1878	50
1881-1894	59
1897-1908	88

*«Φτάσαμε σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἡ
ἀνθρωπότητα δὲν μπορεῖ πιά νὰ ζεῖ
μὲ τὸ πτώμα ἑνὸς δολοφονημένου
λαοῦ μέσα στὸ ὑπόγειό της».*

JEAN JAURES

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

1915: Η ΤΕΛΕΙΩΤΙΚΗ ΛΥΣΗ

ΜΙΑ ΠΕΤΥΧΗΜΕΝΗ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ

24 ΤΟΥ ΑΠΡΙΛΗ 1915 : ΜΑΖΙΚΕΣ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ

Στις 24 του Ἀπριλίου 1915, ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις συλλαμβάνει τὴ νύχτα ὅλες τὶς ἀρμενικὰς προσωπικότητες, διανοουμένους καὶ πολιτικούς ἀνδρες τῆς Κωνσταντινούπολης: 500 ἢ 600 σύμφωνα μὲ ὀρισμένες πηγές, 200 σύμφωνα μὲ ἄλλες, 235 τουλάχιστον, ἀριθμὸς ποὺ δημοσιεύεται ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν τουρκικὴν κυβέρνησις. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ρίχνονται πρῶτα στὶς φυλακὰς καὶ ὕστερα ἐκτοπίζονται: «Βέβαια—λέει ὁ Ταλαὰτ μπροστὰ σ' ἕνα Γερμανὸ διπλωμάτη—πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκτοπισμένους αὐτοὺς εἶναι δλότελα ἀθῶοι».¹⁶ Ἐλάχιστοι θὰ ἐπιζήσουν ὡς τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ. Οἱ μαζικὰς τοῦτες συλλήψεις εἶναι γιὰ τοὺς Ἀρμενίους ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς περιόδου συστηματικῆς ἐκτόπισις, ποὺ τελικὸς τῆς σκοπὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἐξόντωση τοῦ ἀρμενικοῦ στοιχείου· ἀρχίζει ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες ὅπου μαίνεται κίβλας ὁ πόλεμος καὶ ἐπεκτείνεται σὲ ὀλόκληρο τὸ τουρκικὸ ἔδαφος. Μέσα σὲ δυὸ χρόνια, πάνω ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο Ἀρμένιοι θανατώνονται κάτω ἀπὸ ἀπάνθρωπες συνθήκες βαρβαρότητας—ἀσύλληπτο γεγονός σὲ μιᾶν ἐποχῇ ὅπου θριαμβεῖ ἀκόμα ὁ ἰδεαλισμὸς. Ἔτσι τερματίζεται ἡ διαδικασία ποὺ εἶχε ἀρχίσει στὰ 1880 μὲ τὸ ἀρμενικὸ ζήτημα: οἱ 100.000 νεκροὶ τῶν μεγάλων σφαγῶν τοῦ 1895, τὰ καθημερινὰ θασανιστήρια, ὅλα αὐτὰ καταλήγουν—στὸν ἴσμιο τοῦ Παγκόσμιου Πολέμου—σ' αὐτὴν τὴν ἐξόντωση, ποὺ διαπιστώνεται ὀλοκάθαρα ἀκόμα καὶ στὶς στατιστικὰς τῆς Νέας Τουρκικῆς Δημοκρατίας, ὅπου ἀνάμεσα στὶς μειονότητες ποὺ ζοῦνε στὴν Τουρκία, σημειώνονται μονάχα 64.000 Ἀρμένιοι στὰ 1927. *Τί ἀπόγιναν λοιπὸν ὅλοι οἱ ἄλλοι;*

Πρὶν ἀρχίσει ἡ γενοκτονία, ἔγινε φανερὸ ἀπὸ πάρα πολλὰς ἐνδείξεις πὼς εἶχε περάσει πιά ὁ καιρὸς ὅπου μπορούσε κανεὶς νὰ πιστεῦει στὴν ἔνωση τῶν λαῶν τῆς Τουρκίας. Ἡ χρονολογικὴ ἀλληλουχία τῶν

τηλεγραφημάτων της ρωσικής πρεσβείας είναι, από την άποψη τούτην, εξαιρετικά αποκαλυπτική:

20 του Δεκεμβρίου 1913: «Οι αρμενικές διαδηλώσεις την εποχή των βουλευτικών εκλογών στο Έρζερούμ προκάλεσαν ένα καινούργιο κύμα μίσους από μέρος των Μουσουλμάνων, και μυστικές συσκέψεις έγιναν στα σπίτια των Ένωτικών. Η ένωτική λέσχη, που πρόεδρος της είναι ο Άχμέντ Χιλμί Μπέης, αναπτύσσει μεγάλη δραστηριότητα ενάντια στους Άρμενίους... Όλα δείχνουν πώς έντατικά ετοιμάζονται ταραχές. Ορισμένοι Άρμένιοι φοβούνται πώς η Γερμανία προσπαθεί ταχυδακτυλουργικά να εξουδετερώσει τις μεταρρυθμίσεις με την υποκίνηση ταραχών· άλλοι πάλι πιστεύουν πώς πρόκειται να δημιουργηθεί έσκεμμένα μια έκρυθμη κατάσταση την ώρα της εφαρμογής των νόμων που έχουν εκπονηθεί από τις Δυνάμεις».

11 του Γενάρη 1914: «Όχι μόνον γίνονται μυστικές συσκέψεις στο Έρζερούμ, αλλά και όλοι μιλοῦν ανοιχτά για σφαγές Άρμενίων. Με διαταγή του «μολλάχ», οι μουσουλμάνοι εμφανίζονται πάλι με τ' άσπρα τους σαρίκια. Σύμφωνα με φήμες που κυκλοφοροῦν, όλα είναι έτοιμα για τις σφαγές, και δὲν περιμένουν παρά ένα σήμα από την πρωτεύουσα...».

20 του Σεπτεμβρίου 1914: «Στις 18 του Σεπτεμβρίου, άρχισαν μεγάλα γυμνάσια στα ρωσικά σύνορα. Όπλα μοιράζονται στους μουσουλμάνους για τις προσεχείς σφαγές. Και αφού άκυρώθηκαν οι Διομολογήσεις, οι Τούρκοι θά έχουν τώρα το δικαίωμα να καταδιώκουν τους Άρμενίους ακόμα και στα προξενεία, όπου ένδεχόμενα θά μπορούσαν να κρυφτούν».

11 του Οκτώβη 1914: «Οι Άρχές του Βαγιαζίτ δὲν παύουν να μοιράζουν όπλα σε σπείρες από ληστές. Τρομοκρατημένοι Άρμένιοι φεύγουν για τή Ρωσία, φοβούμενοι πώς οι σφαγές θ' άρχίσουν από τή μια μέρα στην άλλη».²⁴

Άλλη ένδειξη της επιδείνωσης της κατάστασης είναι η επιστράτευση που κηρύσσεται τον Αύγουστο από την κυβέρνηση: περιλαμβάνει όλους τους μάχιμους — χριστιανούς και μουσουλμάνους — άνάμεσα στα 20 και τα 45, και συνοδεύεται από την επίσημη επίταξη, στο σύνολο της χώρας, όλων όσων απαιτούνται για τήν καλή λειτουργία της επιμελητείας: υποζύγια, ανεφοδιασμός, προμήθειες, ρουχισμός κ.τ.λ. Η διαδικασία είναι κανονική, αλλά εκείνο που επιδιώκεται στην πραγματικότητα, είναι η καταλήστευση των χριστιανών, και ιδιαίτερα των Άρμενίων, που συστηματικά απογοιμνώνονται. Άλλωστε οι δημόσιοι υπάλληλοι που έχουν επιφορτιστεί με τήν επιχείρηση τούτη δὲν κρύβουν καθόλου τις προθέσεις τους και άρπάζουν τόσο τα γυναικεία ρούχα, όσο και τα άντικείμενα καθημερινής χρήσης που δὲν έχουν τήν παραμικρή

σχέση με στρατιωτικές άνάγκες — και που θά βρεθούν λίγο άργότερα σε προθήκες άλλων καταστημάτων.

Αυτό επιβεβαιώνεται και από μια γερμανική μαρτυρία: «Γύρω στα τέλη του Οκτώβη 1914, μόλις είχε άρχίσει ο τουρκικός πόλεμος, οι Τούρκοι δημόσιοι υπάλληλοι πήραν από τους Άρμενίους ό,τι τους χρειαζόταν για τον πόλεμο. Έγινε κατάσχεση πάνω στα υπάρχοντά τους και τα χρήματά τους. Άργότερα, δόθηκε σε κάθε Τούρκο το δικαίωμα να μπαίνει σε αρμενικά καταστήματα και να παίρνει ό,τι του χρειάζεται ή ό,τι του γουστάρει. Από όλα αυτά το ένα δέκατο χρειάζεται ίσως για τον πόλεμο, και όσο για τα υπόλοιπα, πρόκειται για καθαρή ληστεία».³¹ «Όσο θλίβερά κι άν είναι τα παραπάνω, θά μπορούσε ακόμα κανείς να πιστέψει πώς τίποτα δὲν έχει αλλάξει στη στάση των Τούρκων απέναντι στους χριστιανούς — στάση κάπως πιο συγκρατημένη τήν εποχή της επανάστασης. Έτσι άλλωστε το έρμηνεύουν και οι Άρμένιοι, που υπομένουν με τή συνηθισμένη τους έγκαρτέρηση τήν καινούργια αυτή επιδείνωση στις σχέσεις τους με τους μουσουλμάνους. Και η προκήρυξη του «Τζιχάντ» (Έρως Πόλεμος) το Νοέμβρη, στην Κωνσταντινούπολη, είχε μόνον σαν αποτέλεσμα μια μουσουλμανική διαδήλωση, που στη διάρκεια της οι Τούρκοι σπάσανε όλα τα τζάμια ενός μεγάλου ξενοδοχείου της Πόλης, το «Τοκατιάν» — ιδιοκτησία κάποιου Άρμενίου.

Στους χειμωνιάτικους μήνες που ακολουθούν, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις άρχίζουν με άργο ρυθμό: η Τουρκία, σαν σύμμαχος της Γερμανίας, πολεμά στα τέλη του 1914 σε πολλά μέτωπα, ενάντια στις δυνάμεις της «Αντάντ». Ένάντια στην Άγγλία: στον Περσικό Κόλπο (Μπασσόρα), και στη Διώρυγα του Σουέζ, όπου αναγκαιίζεται το Τέταρτο Σώμα στρατού μ' επικεφαλής τον Τζεμάλ, που είχε ξεκινήσει από τή Συρία για τήν έστρατεία της Αιγύπτου. Ένάντια στη Ρωσία, τον πατροπαράδοτο έχθρο — και πάλι σε δυο μέτωπα: το ένα στην Περσία, στην περιοχή της Τεμπρίζ, που και οι δυο αντίπαλοι φιλοδοξούν να κατακτήσουν· και το άλλο στον Καύκασο, όπου άν και άρχικά αναγκαιίζονται τή ρωσική επίθεση, τα τουρκικά στρατεύματα δὲν κατορθώνουν να προχωρήσουν. Και μάλιστα το Γενάρη του 1915 οι ήττες τους αποδείχονται εκεί τόσο σοβαρές, ώστε επιτρέπουν σε λίγο μια καινούργια ρωσική επίθεση.

Σ' αυτό το άναμεταξύ, για τον αρμενικό πληθυσμό τα γεγονότα που ακολουθούν τήν επιστράτευση και τις επιτάξεις γίνονται ολοένα και πιο άνησυχητικά. Μ' ένα διάταγμα, στις άρχές του 1915, η κυβέρνηση άποφασίζει ν' αποσπάσει όλους τους Άρμενίους στρατιώτες από τις Ένωπλες Δυνάμεις, και να τους τοποθετήσει σε βοηθητικά τάγματα εργατών, όπου ασχολούνται με δδοποιία, όχυρώματα, σιδηροδρομικές γραμμές, με-

ταφορές (οί ίδιοι χρησιμοποιούνται για υποζύγια) κ.τ.λ. Στην πραγματικότητα, ο σκοπός που επιδιώκεται είναι να τους αφαιρεθούν τα όπλα που διαθέτουν οά στρατιώτες. Και παράλληλα, σε όλοκληρη τη χώρα, ζητείται επίσημα από τους Άρμενίους — δηλαδή εκείνους που έμειναν στα μετόπισθεν — να παραδώσουν όσα όπλα έχουν στην κατοχή τους: πρόκειται εδώ για την ίδια ακριβώς μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε τις παραμονές των σφαγών του 1895 — και ή εφαρμογή της συνοδεύεται από τις ίδιες διαιρέσεις: έρευνα στα σπίτια, συλλήψεις κ.τ.λ. Και όπως στα 1895, οι Άρμενίοι κατανατούν ν' αγοράζουν όπλα από τους γείτονές τους και να τα παραδίδουν στην αστυνομία*... Τίποτα δε θα μπορούσε ν' αποδείξει σαφέστερα την ύπομολή τους και την αιώνια ύποταγή τους στην έξουσία.

Και όμως, μονάχα δυό λόγοι μπορούν να εξηγήσουν την προσπάθεια αυτήν της κυβέρνησης ν' άσπλίζει τους Άρμενίους: ο πρώτος είναι ότι φοβάται μιάν άρμενική εξέγερση και θέλει να εξασφαλιστεί από τούτη τη μεριά. Άλλα γυρνώντας από μιάν επιθεώρηση στο μέτωπο του Καυκάσου, ο Έμβέρ αναφέρεται το Φλεβάρη του 1915 στην άσφογη συμπεριφορά των Άρμενίων στρατιωτών, σε μιά δήλωση που αναδημοσιεύεται από την «Osmanischer Lloyd», έφημερίδα της Κωνσταντινούπολης που εκδίδεται στα γερμανικά. Απαντώντας σ' ένα γράμμα του έπισκόπου της Κόνιας, γράφει: «Έπιωφελοῦμαι από την ευκαιρία τούτην για να σάς πω πως οι Άρμενίοι στρατιώτες έκαναν ευσυνειδήτα το καθήκον τους στο πεδίο της μάχης — πράγμα που ο ίδιος το διαπίστωσα. Σας παρακαλώ να εκφράσετε την ευαρέσκεια και την ευγνωμοσύνη μου στον άρμενικό λαό, που γνωστή είναι ή άφοσίωσή του στην Όθωμανική Αυτοκρατορική κυβέρνηση». ¹⁶ Ο άλλος λόγος είναι ότι ή *ε* *δ* *ι* *α* ή κυβέρνηση έτοιμάζει μιá τρομαχτική ενέργεια ενάντια στον άρμενικό πληθυσμό και θέλει να είναι προκαταβολικά σίγουρη πως δε θα συναντήσει καμιάν αντίσταση: οι μάχιμοι άντρες ανάμεσα στα 20 και τα 45 έχουν απομακρυνθεί από τα σπίτια τους, και ύπηρετούν σε τάγματα άσπλα, μακριά από τις έπαρχίες απ' όπου κατάγονται και ύστερα από την κατάσχεση των όπλων, δε μένουν πια στις πόλεις και τα χωριά παρά γυναίκες, παιδιά και γέροι χωρίς κανένα μέσο ν' άμυνθούν.

Αυτά τονίζονται τον ίδιο Φλεβάρη σ' ένα ύπόμνημα άπευθυνόμενο στον Ταλαάτ, ύπουργό πάντα των Έσωτερικών, από έναν Άρμένιο βου-

* Ο ίδιος ο Τζεμάλ το αναφέρει σ' ένα «Δημοσίευμα στα Βιλαέτια» το καλοκαίρι του 1915: «Άσκήθηκε τέτοια πίεση στους Άρμενίους, ώστε πολλοί απ' αυτούς αναγκάστηκαν να αγοράσουν όπλα από τους Τούρκους και Κιρκάσιους γείτονές τους, για να τα παραδώσουν στην Κυβέρνηση»¹⁶.

λευτή του Βάν, τον Ντερτζακιάν - Βραμιάν, που είναι και μέλος της Έπιτροπής «Ένωση και Πρόοδος» (κι αυτός άργότερα θα δολοφονηθεί): «Κανένας δεν είναι δυνατό ν' άμφισβητήσει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και το άρμενικό έθνος έχουν γίνει ανώμαλες τους τελευταίους τούτους μήνες. Η κυβέρνηση δεν άσχολείται καθόλου μ' αυτό, και όλες οι προσπάθειες που έγιναν — ύστερα από τα λυπηρά γεγονότα του Γκαθάς και του Γκαρτζικάν — με σκοπό να «καλυτερέψουν» οι σχέσεις αυτές, δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα. Από τότε που έφτασα στο Βάν, έχω έπανειλημμένα εκθέσει, τόσο προφορικά όσο και γραπτά, στις τοπικές Άρχές, τα μέτρα που θα ήταν άπαραίτητα για να βελτιωθεί ή κατάσταση. Οι άνησυχίες μου επιβεβαιώθηκαν από πολυάριθμα περιστατικά, γι' αυτό και θα μου επιτρέψετε να επισύρω την προσοχή της Κεντρικής Κυβέρνησης πάνω στα ακόλουθα ζητήματα:

»Τέσσερα είναι τα αίτια που προκαλούν την ανώμαλη αυτήν κατάσταση' το ένα πηγάζει από το άλλο, και το ένα εξηγεί το άλλο. Δηλαδή: 1) ο άσπλισμός των Άρμενίων στρατιωτών και χωροφυλάκων. 2) Η έπανειλημμένη γειγονότων που άπειλούν την ίδια την ύπαρξη του άρμενικού έθνους. 3) Το ζήτημα των Άρμενίων λιποτακτών. 4) Η διακήρυξη του «Τζιχάντ», που εξηγεί τις λιποταξίες των Άρμενίων ύστερα από τη γενική έπιστράτευση, λιποταξίες που οφείλονται σε τρία αίτια, κοινωνικά και ταυτόχρονα θρησκευτικά: α. Οι Άρμενίοι που υπερβαίνουν το είκοστο τέταρτο έτος της ήλικίας τους δε γνωρίζουν το χειρισμό των όπλων. β. Δεν είναι συνηθισμένοι στις στερήσεις που επιβλήθηκαν στο στρατό ύστερα από την κήρυξη του πολέμου, και γ. Έποχρεώθηκαν στο στρατό να παραμελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

»Αν είχαν ληφθεί έγκαιρα ύπόψη τα αίτια που προκαλούν τις λιποταξίες, θα ήταν δυνατό, με τα κατάλληλα μέτρα, να εκλείψουν σταδιακά. Αντίθετα όμως, από τη μιá μεριά, ή λυπηρή καχυποψία της κυβέρνησης άπέναντι στους Άρμενίους, και από την άλλη, τα διάφορα γεγονότα που άπειλούν την ύπαρξή τους, προσδίδουν άσχημη πολιτική όψη στο ζήτημα της λιποταξίας. Έτσι, 1) ο άσπλισμός των Άρμενίων στρατιωτών και χωροφυλάκων δημιουργώντας ένα κλίμα πολιτικής καχυποψίας γύρω από τους Άρμενίους, προκάλεσε κάποιαν ένταση στις σχέσεις ανάμεσα στους Άρμενίους και τους Τούρκους. 2) Άσπλίζοντας τους Άρμενίους, τους έχουν καταστήσει, θα λέγαμε, υποζύγια, πράγμα που θίγει το έθνικό τους φιλότιμο. 3) Καθώς οι άσπλισμένοι Άρμένιοι παρακολουθούνται από όπλισμένους μουσουλμάνους, ή αναγκάζονται να κυκλοφορούν ανάμεσα σ' αυτούς, νιώθουν πως ή ζωή τους άπειλείται από σοβαρούς κινδύνους. Κυκλοφορούν έπίμονα φήμες πως εκατοντάδες πνίγηκαν, τουφεκίστηκαν ή μαχαιρώθηκαν στο στρατό, και ιδιαίτερα στα

περίχωρα του Έρζερούμ και στα περσικά σύνορα. 4) Οι αποπλισμένοι Άρμένιοι εκδιώχθηκαν από τη χώρα τους και εκτοπίστηκαν σε άγνωστα μέρη. 5) Με πρόσχημα το σχηματισμό έθνοφρουράς, όπλιστηκαν Κούρδοι και Τούρκοι, 16 ως 60 χρονών, και διορίστηκαν αστυνομικοί ή χωροφύλακες: αυτοί αποτελούν τώρα ένα είδος εκτελεστικής εξουσίας απέναντι στους Άρμένιους. 6) Οι προαναφερόμενοι καταλήστευσαν αρμενικά χωριά... 7) Γνωστοί ληστές, όπως οι Μεχμέτ - Έμιν και Μουσά - Κασίμ Μπέη, άθώωθηκαν, και τους δόθηκε ή άδεια να επιστρέψουν στα χωριά τους ή σε άρμενικά χωριά. 8) Πολλοί Κούρδοι που είχαν λιποτακτήσει κατέλαβαν πολυάριθμα χωριά, ιδιαίτερα όρεινά. 9) Τάγματα από «χαμιντιέ» έχουν στρατοπεδεύσει σε άρμενικά χωριά και διαπράξει πολλά κακουργήματα. 10) Οι Άρμένιοι του Μπασκαλέ και των περιχώρων σφαγιάστηκαν. (Αυτό έχει επιβεβαιωθεί, παρ' όλες τις επίσημες διαψεύσεις).

»Αυτά είναι τα αίτια που ώθησαν τους Άρμένιους να αναζητήσουν έναν τρόπο για να προασπίσουν την τιμή, τη ζωή και την περιουσία τους, την ώρα που ή κυβέρνηση γνωστοποιεί επίσημα την καχυποψία της γι' αυτούς και καθιστά έτσι κρίσιμη την κατάστασή τους απέναντι στους όπλισμένους και ήμι-άγριους γείτονές τους. Και όπως ή προάσπιση αυτή της τιμής, της ζωής και της περιουσίας είναι ανθρώπινο και ιερό δικαίωμα, ή κυβέρνηση αναμφίβολα ακολουθεί μιάν επίζήμια πολιτική, διατηρώντας τους Άρμένιους στο στρατό, αλλά άοπλους. Και πραγματικά, με τον τρόπο τουτον, όχι μονάχα ή πατριδα δεν έπωφελείται από τις υπηρεσίες που θα μπορούσαν να προσφέρουν, αλλά κρατώντας τους επιστρατευμένους, ή κυβέρνηση εκθέτει τις άοπλες οικογένειες των Άρμενίων σε πραγματικό κίνδυνο, γιατί βρίσκονται πάντα στο έλεος των αιμοδόρων όπλισμένων και ήμι-άγρίων γειτόνων τους. Όλοφάνερο είναι ότι άδικα αποκαλούνται λιποτάκτες οι Άρμένιοι που άφοπλίστηκαν. — άφου τα όπλα για τον κάθε στρατιώτη ίσοδυναμούν με την ίδια τη ζωή του — τη στιγμή που οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι λιποτακτούν, παρ' όλη τη διακήρυξη του «Τζιχαντ».

»Με βάση τα πολιτικά, θρησκευτικά και κοινωνικά επιχειρήματα που προβάλλονται παραπάνω,... επιτρέψτε μου να επισύρω την προσοχή της κυβέρνησης στις ακόλουθες προτάσεις: 1) Να μην παραμένουν στο στρατό παρά μονάχα οι Άρμένιοι ήλικίας 21 έως 25 ετών που είναι κιάλας γυμνασμένοι. 2) Να επιστρέψουν οι Άρμένιοι κοντά στα χωριά τους και στη χωροφυλακή, ως την άπόλυτη άποκατάσταση της άμοιβαίας έμπιστοσύνης ανάμεσα στην κυβέρνηση και τους Άρμένιους. 3) Να εισπράττεται ένας μέτριος φόρος άπαλλαγής άπό τους άγύμναστους Άρμένιους άνω των 24 ετών, και αυτό μονάχα κατά τη διάρκεια του

σημερινού πολέμου. 4) Να τιμωρηθούν σύμφωνα με τις πιά άυστηρές διατάξεις του Νόμου οι δολοφόνοι του Μπασκαλέ, του Άκορίκ και του Κουζερίκ. 5) Να εφαρμοστούν το γρηγορότερο οι κανονισμοί που αναφέρονται στους φύλακες των χωριών όπως είχαν καθοριστεί άπό τον Τασίμ Μπέη. 6) Να επιτραπεί στους Άρμένιους ή όπλοφορία, όπου να άφοπλισθούν οι άγριοι Κούρδοι. 7) Να μην χορηγηθεί στην έθνοφρουρά το δικαίωμα να επέμβαίνει στη δημόσια τάξη, να μην της δοθεί ή άδεια παραμονής στα άρμενικά χωριά, και να όπλιζεται μονάχα όταν πηγαίνει στο Στρατηγείο. 8) Να άποζημιωθούν οι καταστραμμένοι Άρμένιοι. 9) Να αναζητηθούν και ν' άποδοθούν οι περιουσίες των άρμενικών εκκλησιών που λεηλατήθηκαν. 10) Να επιστραφούν στις οικογένειές τους όσες νέες κοπέλες και γυναίκες έχουν πέσει θύματα άπαγωγής, και στους κόλπους της εκκλησίας τους όσοι Άρμένιοι έχουν έξισλαμισθεί με το φόβο και τη βία.

»Οι προτάσεις που αναφέρω εδώ έχουν για σκοπό να θέσουν τέρμα στην άνώμαλη σημερινή κατάσταση, να έξασφαλίσουν στους Άρμένιους την ύπαρξή τους, και ν' άποκαταστήσουν την έμπιστοσύνη τους στην κυβέρνηση, γιατί τα άυστηρότατα μέτρα που πάρθηκαν χωρίς κανένα λόγο άπό τις Τοπικές Άρχές θυμίζουν τον καιρό του 1895 - 1896.

»Σας παρακαλώ λοιπόν να δεχθείτε με ευμένεια και να υποβάλετε στην κυβέρνηση τις ελάχιστες αυτές διεδικήσεις του Άρμενικού Έθνους, για να επικυρωθούν με Ίραντέ του Σουλτάνου και του Βεζίρη.

»Για το σκοπό αυτόν, θα ήταν ίσως δυνατό να καλέσετε στην Κωνσταντινούπολη τους Άρμένιους Πατριάρχες». ³⁵

»Όμως, άπό πολιτική άποψη είναι πιά άργά. Οι άρχηγοί της Έπιτροπής έχουν άπαρνηθεί τους Άρμένιους φίλους τους, και δεν ύπάρχει πιά ή παλιά συνενοχή των επαναστατών: ύστερα άπό την παραίτηση του Όσκάν, τον Όκτώβρη του 1914, ο Κουγιουμτζιάν, Διοικητής του Λιβάου άπό το Φλεβάρη του 1912, καθαιρείται στο τέλος του χρόνου και τον Ιούλιο του 1915 δεν ύπάρχει πιά κανένας Άρμένιος στο σώμα των κρατικών λειτουργών. Άπό τώρα κιάλας οι κυριότεροι ήγέτες του κόμματος «Ντασάκ» βρίσκονται «υπό περιορισμόν κατ' οίκον» στην Κωνσταντινούπολη, και ή έφημερίδα τους «Άζαταμάρντ» κλείνεται στις 31 του Μάρτη. Όλα είναι έτοιμα για τις μαζικές συλλήψεις της 24 του Άπριλη. Άπό την 21η κιάλας παρόμοιες συλλήψεις έχουν γίνει στις έπαρχιακές πόλεις, και εκατοντάδες Άρμένιοι προύχοντες έχουν συλληφθεί: οι συλλήψεις συνεχίζονται για πολλές εβδομάδες, παρ' όλα αυτά όμως όρισμένοι άρχηγοί κοινοτήτων έλπίζουν ακόμα... Ό Κρικέρ Ζοράμπ, ένας άπό κείνους που πίστεψαν στην καινούργια Τουρκία, ένας άπό κείνους που έκαναν τα πάντα για να την οικοδομήσουν μαζί με την

«Επιτροπή» — ὁ ἴδιος πού λίγες μέρες ἀργότερα θά συλληφθεῖ κι αὐτός — γράφει στή γυναίκα του ἀπό τὸ Χαλέπι, ὅπου βρίσκεται ὑπὸ κράτηση τώρα καὶ εἴκοσι δυὸ μέρες, δυὸ γράμματα σπαραχτικά, πού καὶ τὰ δυὸ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴς 15 Ἰουλίου. Παραθέτουμε ἐδῶ τὸ δεύτερο:

«Πέμπτη βράδι.

»Λατρεία μου, μᾶς εἶπανε πὼς ἐπρόκειτο νὰ φύγουμε τὸ Σάββατο, καὶ εἶχα ἐτοιμάσει δυὸ γράμματα γιὰ σένα. Τώρα μᾶς λένε πὼς φεύγουμε τὴν Παρασκευή, δηλαδή αὔριο τὸ πρωί. Φαίνεται πὼς τὸ τραῖνο φεύγει αὔριο. Τί νὰ κάνουμε; Ὅ,τι εἶναι νὰ γίνει θά γίνει.

»Ἀφοῦ δεῖξεις τὸ ἐσωκλειστο γράμμα μου στὸ Χαλίλ Μπέη, καὶ ζητήσεις τὴ γνώμη του, πηγαίνετε οἱ κόρες σου κι ἐσύ νὰ δεῖτε τὸν Ταλαάτ σπῆτι του ἢ στὸ γραφεῖο του. Ἄν πάτε στὸ γραφεῖο του, καλύτερα θά ἦταν νὰ σᾶς συνοδεύσει ὁ Χαλίλ Μπέης. Δῶσε τὸν Ταλαάτ τὸ γράμμα καὶ ἐκέτευσέ τον. Ἄν σοῦ δώσει συγκεκριμένη ὑπόσχεση πὼς θά σώσει τὸν ἄντρα σου, στείλε μου τὸ ἀκόλουθο τηλεγράφημα: «Ἐίμαστε ὅλοι καλὰ νὰ εἶσαι λοιπὸν κι ἐσὺ ἡσυχος». * Ἔστειλα ἀπὸ δῶ, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Βαλῆ, Μπεκίρ Σαμί Μπέη, ἓνα γράμμα στὸν Ταλαάτ. Δὲν ξέρω ἂν τὸ ἔλαβε — θά ἔπρεπε νὰ τὸ ἔχει λάβει πρὶν ἀπὸ τοῦτο δῶ. Σᾶς φιλῶ. Νὰ προσεύχεσθε.

»Σ' αὐτὸ μου τὸ γράμμα ἐσωκλείω τὴ διαθήκη μου. Παρακαλῶ, μὴ συγκινηθεῖτε. Κ. Ζ.».**

Ἄλλὰ κι αὐτὸς θά δολοφονηθεῖ ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι τὸ ἀναφέρει στὴς 27 Ἰουλίου ὁ Γερμανὸς Πρόξενος στὸ Χαλέπι: «Οἱ γνωστοὶ βουλευτὲς Ζοράμπ καὶ Βαρνκές, ἀπελαθέντες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐμειναν γιὰ λίγο στὸ Χαλέπι. Ἦξεραν πὼς θά πεθάνουν, ἂν ἐκτελεῖτο ἡ διαταγὴ τῆς κυβέρνησης νὰ ἐκτοπισθοῦν στὸ Διαρβεκίρ... Ὅλα αὐτὰ πού διηγοῦνται οἱ χωροφύλακες πού τοὺς συνόδευαν καὶ πού ξαναγύρισαν ἐδῶ, δηλαδή ὅτι συνάντησαν στὸ δρόμο ληστὲς πού κατὰ τύχη σκότωσαν ἴσα - ἴσα τοὺς δυὸ αὐτοὺς βουλευτὲς, δὲν ἐπιτρέπουν καμιά ἀμφιβολία: ἡ κυβέρνησις εἶχε διατάξει νὰ τοὺς δολοφονήσουν στὸ δρόμο ἀνάμεσα στὴν Οὐρφα καὶ τὸ Διαρβεκίρ». 16

«ΕΠΙΧΡΕΣΤΑΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ»

Πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴ μοιραία ἡμερομηνία τῆς 24 τοῦ Ἀπριλίου, κι ἐνῶ ἀρχίζουν οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, οἱ Ἀρμένιοι παίρνουν μέρος — σὲ διάφορες περιοχὲς — σὲ ἔνοπλες συγκρούσεις μὲ τοὺς μουσουλμάνους. Καὶ μ' ὅλο πού δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ ν' ἀμύνονται ἐναντίον

* Τουρκικὰ στὸ κείμενο.

** «Ναιγυρί», 14 Ἰουλίου 1974, Βηρυτός.

στὴν ἐπιδείνωση τῶν βιαιοτήτων, ὁ ἀγώνας τοὺς παρουσιάζει φαινομενικά τὴν ὄψη μᾶς ἐξέγερσης, πράγμα πού θά φέρει μεγάλη σύγχυση καὶ θά ἐπιτρέψει στὴν τουρκικὴ κυβέρνησις νὰ δικαιολογήσει τὴ δράση της ἀπέναντι στὸν ἀρμενικὸ πληθυσμό.

Στὸ Ζεϊτούν, γιὰ μιὰν ἀκόμα φορά, σημειώνονται συγκρούσεις γύρω στὰ τέλη τοῦ Μάρτη, ὕστερα ἀπὸ ἓναν πολυτάραχο χειμῶνα, γεμάτο ἀπὸ τὴς συνηθισμένες καὶ ἀναπόφευχτες βιαιοτήτες τῆς τουρκικῆς χωροφυλακῆς — καὶ αὐτὰ, παρὰ τὴν ἀπόλυτη συμμόρφωση τῶν κατοίκων στὴν ἐπιστράτευση καὶ τὴν παράδοση τῶν ὄπλων. Μὲ ἀφορμὴ κάποιου βιασμοῦ, οἱ Ἀρμένιοι ἐπαναστατοῦν καὶ ἡ κυβέρνησις ἐπωφελεῖται γιὰ νὰ στείλει στρατό: τὸ Ζεϊτούν πολιορκεῖται καὶ οἱ προὔχοντες συλλαμβάνονται αἰφνιδιαστικά.

Ὅμως, τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ γεγονότα σημειώνονται στὸ Βάν: μιὰ πραγματικὴ μάχη φέρνει ἀντιμέτωπους τοὺς κατοίκους τῆς ἀρμενικῆς συνοικίας μὲ τὰ στρατεύματα τῶν Τούρκων καὶ τῶν Κούρδων πού — ὅπως τὸ ἐπιβεβαιώνουν ὅλες οἱ οὐδέτερες πηγές — ἐτοιμάζουν τὴ σφαγὴ τοῦ χριστιανικοῦ αὐτοῦ πληθυσμοῦ, πού χρόνια τώρα ζεῖ δίπλα στὸ μουσουλμανικὸ πληθυσμό, σ' ἓνα ξεχωριστὸ τμήμα τῆς πόλης. Ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴς ἄλλες πόλεις, οἱ ἔρευνες γιὰ ὄπλισμό συνοδεύονται ἀπὸ τρομαχτικὲς βιαιοτήτες, πού τὴς ἐνθαρρύνει στὴν πραγματικότητα ὁ Τζεβντέτ, γαμπρὸς τοῦ Ἐμβέρ καὶ διοικητῆς ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς. Ὑστερα ἀπὸ μερικὲς σφαγὲς στὰ γειτονικά χωριά, σφαγὲς πού προαναγγέλλουν τὰ κατοπιναῖα γεγονότα, οἱ Ἀρμένιοι ἐτοιμάζονται, ὅπως καὶ στὰ 1895, γιὰ ἀντίσταση: ὅταν ὁ Τζεβντέτ διατάζει τὰ στρατεύματά του νὰ ἐπιτεθοῦν στὴν ἀρμενικὴ συνοικία, αὐτὴ ἔχει κιόλας ὀχυρωθεῖ καὶ υποβάλλεται σὲ πραγματικὴ πολιορκία ἀπὸ μιὰ στρατιὰ ἐφοδιασμένη μὲ κανόνια. Γιὰ νὰ δικαιολογήσει λοιπὸν τὴ δράση της, ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις μπορεῖ νὰ ἐπικαλεσθεῖ τὴν «ἐπανάσταση» τοῦ Βάν (τὰ εἰσαγωγικά εἶναι τοῦ Ἀμερικανοῦ πρεσβευτῆ⁴¹: γιὰ λόγους στρατιωτικῆς ἀσφάλειας, πρέπει νὰ ἐκκενωθεῖ ἡ πόλη ἀπ' ὅλους ἐκείνους πού θά μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἐπικίνδυνοι γιὰ τὰ στρατεύματα — ἀνατρεπτικὴ πολιτικὴ δράση, ἀπόπειρα ἀνεξαρτοποίησης, συνεργασία μὲ τὸν ἐχθρὸ (τοὺς Ρώσους): αὐτὴ θά εἶναι ἡ κατηγορία.

Καὶ ὅμως, τὰ ντοκουμέντα ἀποδείχνουν ὅτι στὸ Βάν δὲν ὑπῆρξε συνηγορὴ ἀνάμεσα στοὺς Ἀρμένιους καὶ τοὺς Ρώσους. Ὁ Ἀράμ, ἓνας ἀπὸ τοὺς Ἀρμένιους ἀρχηγούς, δηλώνει — ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης ἀπὸ τὰ ρωσικά στρατεύματα — στὸν Ρώσο ταγματάρχην: «Ὅταν καταφύγαμε στὰ ὄπλα πρὶν ἀπὸ ἓνα μῆνα, δὲ βασίζομασταν στὴ ρωσικὴ βοήθεια. Ἡ κατάστασή μας ἦταν τότε ἀπελπιστικὴ. Ὑπῆρχε μόνον τούτη ἡ ἐκλογὴ: ἢ νὰ παραδοθοῦμε καὶ νὰ μᾶς σφάζουν ὅταν τὰ

πρόδοτα, ή γὰ πεθάνουμε μὲ τὸ ὄπλο στὸ χέρι. Προτιμήσαμε τὸ δεύτερο. Μὰ λάβαμε ἀπὸ σὰς ἀναπάντεχη βοήθεια, καὶ τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θαρράλεια ἄμυνα τῶν δικῶν μας, σὲ σὰς χρωστάμε τὴ σωτηρία μας». 37 Καὶ ὁ Σαζόνωφ, ἀπὸ τὴ ρωσικὴ μεριά, ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ σ' ἓνα τηλεγράφημα τὸ Μάη τῆς ἰδίας χρονιάς, στὸν πρεσβευτὴ του στὸ Λονδίνο: «Ὁλοφάνερο εἶναι ὅτι αἰτία γιὰ τὴν ἐξέγερση τῶν Ἀρμενίων στάθηκαν οἱ σφαγές, καὶ ὅτι τὸ ἀντίθετο δὲν ἀληθεύει: δὲν εἶχε κανένα νόημα νὰ ἐπαναστατήσουν οἱ Ἀρμένιοι ἐναντία στὶς ἰσχυρότατες τουρκικὲς δυνάμεις, πρὶν φτάσουν τὰ στρατεύματά μας». 24

«ΜΙΑ ΗΡΩΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΗ»

«Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἔδειξε καὶ πάλι ἀνοχή, καὶ περίμενε μὲ ὑπομονὴ γιὰ πολλοὺς μῆνες, πράγμα ποῦ — πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσουμε — ἦταν τὸ ἀνώτατο ὄριο τῆς μεγαλοψυχίας. Τελικὰ ὅμως κατάλαβε πὼς ἡ σωτηρία τῆς χώρας ἀπαιτοῦσε ἄμεσα καὶ δραστικὰ μέτρα. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ δίστασε: διέταξε νὰ διαλυθοῦν οἱ ἀρμενικὲς Ἐπιτροπὲς καὶ νὰ συλληφθοῦν οἱ ἀρχηγοὶ τους. Κι ἀκόμα, νὰ γίνουν ἔρευνες στὰ δημόσια ἰδρύματα τῶν Ἀρμενίων, καθὼς καὶ στὶς ἰδιωτικὲς τους κατοικίες, πράγμα ποῦ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ καταδικαστοῦν ἑκατοντάδες Ἀρμένιοι γιὰ ἐπαναστατικὸς σκοποὺς κι ἐπαναστατικὴ δράση. Οἱ ἔνοχοι καταδικάστηκαν στὶς ποινὲς τὶς προβλεπόμενες ἀπὸ ὅλα τὰ Κράτη γιὰ κείνους ποῦ ἐπιβουλεύονται τὴν ἔθνικὴ ἀσφάλεια. Οἱ ὑποπτοὶ φυλακίστηκαν προληπτικὰ, καὶ ὁ ἀρμενικὸς πληθυσμὸς στὸ σύνολό του ὑποβλήθηκε σὲ αὐστηροὺς περιορισμοὺς σχετικὰ μὲ κάθε μετακίνηση. Ὅλα τοῦτα ἀποτελοῦσαν φυσικὰ καὶ στοιχειώδη μέτρα. Ἀλλὰ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη πῆρε ταυτόχρονα καὶ μιὰν ἥρωικὴ ἀπόφαση: τὴ μετατόπιση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας ὄλων τῶν Ἀρμενίων ποῦ κατοικοῦσαν στὶς μεθόριες μὲ τὴ Ρωσία ἐπαρχίες, ἢ σὲ περιοχὲς ὅπου θὰ ἦταν δυνατὴ ἀπόδραση τοῦ ἐχθροῦ». Ἔτσι περιγράφονται ἀργότερα τὰ «ἀμυντικὰ μέτρα τῆς κυβέρνησης» ἀπὸ κάποιον Ὀθωμανὸ διπλωμάτη. 46

Ἐγκυσιτικὸ ἦταν τὸ κράμα «ἐπαναστατικὰ γεγονότα» καὶ «μετατόπιση τῶν Ἀρμενίων»: τὰ δύο αὐτὰ συνδέονται μὲ τὴ σχέση «αἰτία - ἀποτέλεσμα» σ' ἓνα ἐπίσημο φυλλάδιο τοῦ 1919· καὶ ἀμέσως οἱ Τούρκοι προβάλλουν τὴ σχέση αὐτὴν καὶ τὴν ἐκμεταλλεύονται: ἐνῶ ἀρχικὰ ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἀρνεῖται τὰ γεγονότα, δὲν παύει ἀργότερα νὰ τὰ παρουσιάζει ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴν, ρίχνοντας ὅλη τὴν εὐθύνη στὴν ἐπαναστατικὴ στάση τῶν Ἀρμενίων, τὴν «προδοσίαν» ποῦ «ἐπέβαλε» τὴ «μετατόπισή» τους. «Ἡ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις, ποῦ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει μιὰν ἐπαναστατικὴ ὀργάνωσις, ἐπεκτεινόμενη σὲ ὅλην τὴν χῶ-

ρα, ἀναγκάστηκε νὰ λάβει τὰ ἐνδεικνύμενα μέτρα». 47

Καὶ — τονίζει ἀργότερα ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις — ἡ ἐκτόπιση ἀρχίζει, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, μονάχα ἐννέα μῆνες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου, καὶ συμπίπτει μὲ τὰ γεγονότα τοῦ Βάν: 20 τοῦ Ἀπρίλη, τὰ στρατεύματα τοῦ Τζεβντὲτ συγκρούονται μὲ τοὺς Ἀρμενίους κατοίκους τῆς πόλης· 24 τοῦ Ἀπρίλη, συλλαμβάνονται οἱ Ἀρμένιοι προύχοντες τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἀλλὰ οἱ συλλήψεις εἶχαν ἀρχίσει καὶ στὴν Ἀνατολία, στὶς 21 τοῦ Ἀπρίλη, καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ μηνὸς ἐκτοπίζεται ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ζεϊτούν, μ' ὄλο ποῦ ἡ πόλις αὐτὴ βρίσκεται στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς χώρας. Μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς νὰ συμπεράνει πὼς τὰ γεγονότα τοῦ Βάν χρησιμοποιήθηκαν πρὸ πολὺ σὰν πρόσχημα καὶ πὼς ἡ στρατιωτικὴ ἦττα τῶν Συμμάχων στὰ Δαρδανέλια ἔδωσε τὸ «πράσινο φῶς» στοὺς Τούρκους γιὰ νὰ ἐκτελέσουν ἓνα σχέδιο ποῦ τὸ εἶχαν προετοιμάσει ἀπὸ πολὺν καιρὸ, καὶ περιμένανε μονάχα τὴν κατάλληλη στιγμή γιὰ νὰ τὸ ἐφαρμόσουν.

Γιὰ νὰ διευκρινίσουμε τὸ οὐσιαστικὸ αὐτὸ σημεῖο, πρέπει νὰ συζητήσουμε τρία ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα: τὴν ἐπιμονὴ τῶν Τούρκων νὰ ὑπενθυμίζον ἀκατάπαυστα ὅτι ἔχουν προειδοποιήσει τοὺς Ἀρμένιους βουλευτὲς καὶ τὶς ἀρμενικὲς θρησκευτικὲς Ἀρχές γιὰ τὰ «δρακόντια μέτρα» ποῦ κάθε ὑποπτὴ κίνηση στὴν Ἀνατολία θὰ εἶχε γιὰ ἐπακόλουθὸ τὴν πεποίθησις ποῦ τονίζεται ἐπανειλημμένα ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς διπλωμάτες, ὅτι «ἡ ἐκτόπιση τῶν Ἀρμενίων δὲν ὑπαγορεύεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ στρατιωτικοὺς λόγους», καὶ ὅτι «ὁ τρόπος ποῦ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐκτόπιση τῶν Ἀρμενίων δείχνει πὼς ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἔχει πραγματικὰ ἓνα καὶ μόνον σκοπὸ, τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐξόντωση τῆς ἀρμενικῆς φυλῆς στὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία» ἐπιμένοντας ταυτόχρονα ὅτι δὲν ὑπάρχει κοινὸ μέτρο ἀνάμεσα στὴ «σκληρότητα» τῆς ἐκτόπισης καὶ τὴ στρατιωτικὴ τῆς δικαιολογία, οἱ Γερμανοὶ διπλωμάτες ὑπογραμμίζουν πὼς «δὲν ὑπάρχει καμιά ἀπόδειξις ὅτι οἱ Ἀρμένιοι σχεδίαζαν ἢ ὀργάνωναν μιὰν ἐπανάστασις»¹⁶ τέλος, μιὰ συνομιλία ἀνάμεσα στὸν Μοργκεντάου, πρεσβευτὴ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν στὴν Κωνσταντινούπολι, καὶ τὸν Ταλαάτ, συνομιλία ὅπου ὁ Ταλαάτ δηλώνει ὅτι «ἡ Ἐπιτροπὴ "Ἐνωσις καὶ Πρόσοδος" ἔχει ἐξετάσει προσεκτικὰ τὸ ζήτημα, καὶ ὅτι ἡ τωρινὴ πολιτικὴ εἶναι ἡ ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης» προσθέτει ἀκόμα πὼς «δὲν πρέπει νὰ πιστεύεται ὅτι οἱ ἐκτοπίσεις ἀποφασίστηκαν στὰ βιαστικὰ, ἀλλὰ ὅτι ἦταν, ἀντίθετα, ἀποτέλεσμα μακρόχρονων καὶ πολὺ σοβαρῶν συζητήσεων». 41

Καὶ ἡ 18ῃ τοῦ Μάρτη 1915 εἶναι πραγματικὰ ἡ κατάλληλη στιγμή ποῦ περίμεναν οἱ Τούρκοι: ἀναμφίβολα, ἡ δράσις τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας ἢ τῆς Ρωσίας ἐξουδετερώνεται κατ' ἀρχὴν, ἀφοῦ τὰ κράτη αὐτὰ

ἀνήκουν στο ἀντίπαλο στρατόπεδο, ἀλλὰ ἡ κυβέρνησις δὲν παύει ν' ἀπειλείται ἀπὸ μιὰν ἀπειθείας ἐπίθεσις κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἡ ἀπειλή τούτη ὄχι μονάχα πλανιέται ἐμμονα πάνω στὴν Τουρκία, ἀλλὰ καὶ ἀντιμετωπίζεται τώρα πῶς ἀμεσα, ἀφοῦ φαίνεται καθαρά, ἀπὸ τὸ Γενάρη κι ἔπειτα, πὼς τὰ τουρκικὰ στρατεύματα δὲ θὰ κατορθώσουν ν' ἀναχαϊτίσουν τὴν προέλαση τῆς «Ἀντάντ» οὔτε στὸν Περσικὸ Κόλπο, οὔτε στὴν Παλαιστίνη, οὔτε καὶ στὸν Καύκασο. Στὴν ἀδέβαιη τούτη κατάστασις, ἡ γαλλο - ἀγγλικὴ ἐκστρατεία στὰ Δαρδανέλια δικαίωνει ξαφνικά, τὸ Φλεβάρη, τοὺς τουρκικοὺς φόβους, καὶ ὅλοι περιμένουν πὼς ἀπὸ τῆ μιὰ σιγμῆ στὴν ἄλλη ὁ ἀγγλικὸς στρατὸς θὰ παρελάσει στοὺς δρόμους τῆς πρωτεύουσας. Ὅλα εἶναι ἔτοιμα, τὴν ὥρα ἐκείνην — μέσα σ' ἓνα κλίμα φοβεροῦ πανικοῦ — γιὰ τὴ φυγὴ τῶν κυβερνώντων· παρ' ὅλη ὅμως τὴν ἀρχικὰ ἀποτελεσματικὴ δράση τοῦ πυροβολικοῦ, ὁ συμμαχικὸς στόλος δὲν κατορθώνει νὰ παραδιάσει τὰ Στενὰ καὶ ἀναγκάζεται, στίς 18 τοῦ Μάρτη, νὰ ὑποχωρήσει ὕστερα ἀπὸ τεράστιες ἀπώλειες—μ' ὅλο πού, χωρὶς καλὰ - καλὰ νὰ τὸ καταλάβει, εἶχε φτάσει πολὺ κοντὰ στὸ σημεῖο νὰ ὑπερπηδήσει τὰ τελευταῖα ἐμπόδια, δηλαδὴ νὰ ἐξουδετερώσει τὰ τελευταῖα τουρκικὰ ὄχυρά.

Γιὰ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησις, ὁ κίνδυνος ἔχει πιά περάσει καί, ἀπὸ τώρα καὶ μπρός, εἶναι ἐλεύθερη νὰ δράσει: ἡ ἐπιχείρησις πού εἶχε ἀρχίσει στίς ἀρχές τοῦ χρόνου μὲ τὸν ἀφοπλισμὸ τῶν Ἀρμενίων στρατιωτῶν καὶ τὴν κατάσχεση τῶν ἰδιωτικῶν ὅπλων, μπορεῖ τώρα νὰ ἐξακολουθήσει καὶ νὰ προχωρήσει πρὸς τὴν ἀποφασιστικὴ τῆς φάσις — οἱ ἐχθρικές δυνάμεις δὲν μποροῦν πιά νὰ παρέμβουν.

Ἔτσι, ἀπὸ τίς ἀρχές κιάλας τοῦ Ἀπρίλη, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τίς 24 τοῦ μηνός, ἀρχίζει στὸ Ζεῖτόν ἡ ἐκτόπισις τοῦ ἀρμενικοῦ πληθυσμοῦ — καὶ ἡ ἐπιχείρησις προχωρεῖ σταδιακὰ σὲ τρεῖς χρόνους: πρῶτα ἡ Κιλικία τὸν Ἀπρίλη καὶ τὸ Μάη, ὕστερα ἡ Ἀνατολικὴ Ἀνατολία στίς ἀρχές Ἰουνίου, καὶ τέλος ἡ Δυτικὴ Ἀνατολία ἀπὸ τὸν Αὐγούστο καὶ πέρα. Ἐπίσημα, πρόκειται μονάχα νὰ «μετατοπισθοῦν» τὰ ὑπόπτα στοιχεῖα τοῦ ἀρμενικοῦ πληθυσμοῦ πού θρῖσκονται κοντὰ στὴ στρατιωτικὴ ζώνη. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησις στὰ 1916: «(. . .) ἡ πρωταρχικὴ ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐσωτερικὴ γαλήνη καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἄμυνα τῆς χώρας, κατέστησε ἀπαραίτητη τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Ἀρμενίων ἀπὸ περιοχῆς ὅπου ἡ παρουσία τους θεωρεῖται ἐπιζήμια: αὐτὸ ἐπέβαλε τὴ μετακίνησή τους σὲ περιοχῆς πῶς ἀσφαλισμένες, μακριὰ ἀπὸ τὴν ξένη ἐπιρροή». 47 Καὶ στὰ 1917: «Γιὰ τίς στρατιωτικὲς καὶ πολιτικὲς Ἀρχές, ἦταν ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ μετατοπισθοῦν οἱ Ἀρμένιοι καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ περιοχῆς ἀπ' ὅπου δὲ θὰ μπορούσαν οὔτε νὰ ἀπειλήσουν τὴν ἀσφάλεια τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ, οὔτε καὶ

νὰ διαταράξουν τὴ δημόσια τάξη. Καμιά κυβέρνησις δὲν ἦταν δυνατὸ ν' ἀνεχθεῖ ἢ νὰ δεχθεῖ ὅτι, τὴν ὥρα πού χιλιάδες δικά τῆς παιδιὰ, ὄλων τῶν φυλῶν καὶ ὄλων τῶν θρησκευμάτων, θυσιάζονταν γιὰ τὴν πατρίδα στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας προδότες πού ἀπεργάζονταν τὴν καταστροφή τῆς καὶ συνωμοτοῦσαν γιὰ τὴ νίκη τοῦ ἐχθροῦ. Ἀπαραίτητα λοιπὸν ἦταν τὰ μέτρα πού υἱοθετήθηκαν, γιὰτὶ ἦταν τὰ πῶς φυσικὰ καὶ τὰ πῶς νόμιμα, καὶ ἡ ὁποιαδήποτε καθυστέρησις τῆς ἐφαρμογῆς τους θὰ ἦταν ἐγκληματικὴ καὶ ἀσυγχώρητη». 34

Οἱ τοπικὲς Ἀρχές καθουσιάζουν τὰ ἄτομα πού πρόκειται νὰ ἐκτοπισθοῦν, λέγοντας ὅτι: τὰ μέτρα εἶναι προσωρινὰ, δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ πάρουν τίποτα μαζί τους, μόλις τελειώσει ὁ πόλεμος ὅλα θὰ πᾶνε καλά. Ἀλλὰ ὅπως καὶ στὰ 1895, γρήγορα ἐντείνεται ἡ ἀνησυχία τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὁ καθένας προβλέπει τὴ φρίκη, τὴ διαισθάνεται, τὴν περιμένει. Γιὰτὶ, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα μέρη ὅπου οἱ Ἀρμένιοι σφαγιάζονται ἐπὶ τόπου (στὸ Βὰν λόγου χάρι — ἀν ἐξαιρέσουμε τὸν καιρὸ ὅπου οἱ τοπικὲς Ἀρχές τρέπονται σὲ φυγὴ μπροστὰ στὴ ρωσικὴ προέλαση —, ἀλλὰ καὶ στὸ Μοῦς καὶ τὴ Σαμφούντα), καὶ ἄλλα ὅπου τὰ μέτρα εἶναι περιορισμένα καί, κατὰ κάποιον τρόπο, διακριτικὰ (καὶ ἰδιαιτέρα στὴν Κωνσταντινουπόλη, ὅπου ὕστερα ἀπὸ τίς μαζικὲς συλλήψεις τῆς 24 τοῦ Ἀπρίλη, ὁ πληθυσμὸς μένει σχεδὸν ἀνενόητος), σὲ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη χώρα οἱ Ἀρμένιοι συγκεντρώνονται γιὰ νὰ ἐκτοπισθοῦν. Καὶ τὰ μέτρα αὐτὰ ἐφαρμόζονται ἀκόμα καὶ στὴ Συρία καὶ τὴ Μεσοποταμία, ὅπου μολαταῦτα καταλήγουν ὅλες οἱ συνοδεῖες τῶν μεταγομένων.

Ἦστερα ἀπὸ τὸ Ζεῖτόν ἔρχεται ἡ σειρά τοῦ Ντόρτ - Γιόλ, καὶ πῶς ἔπειτα ὄλων τῶν χωριῶν πού ὑπάγονται στὰ Ἀδανα ἢ στὸ Μαράχ· ἀργότερα, τὰ μέτρα ἐκτόπισις ἐπεκτείνονται στίς περιοχῆς τοῦ Ἀϊντάμπ, τοῦ Κιλίς, ἀκόμα καὶ στὸ Χαλέπι. Καὶ ταυτόχρονα, ἐφαρμόζονται στὰ διλαέτια τῆς Ἀνατολικῆς Ἀνατολίας — τὰ περίφημα αὐτὰ διλαέτια ὅπου ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ πολυθρόνητες ἐκείνες μεταρρυθμίσεις πού τόσο καιρὸ τίς ζητοῦσαν οἱ Ἀρμένιοι: στὴν Τραπεζούντα, στὸ Ἐρζερούμ, στὴ Σεβάστεια, στὸ Χαρπούτ, στὸ Διαρβεκίρ, στὴν Μπιτλίς, οἱ Ἀρμένιοι κάτοικοι συγκεντρώνονται καὶ ἐξορίζονται. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ὅλα τὰ μέρη πού ὑπάγονται στίς διοικητικὲς αὐτὲς πρωτεύουσες: τὸ Ἐρζιντζάν, τὸ Μπαϊμπούρτ, τὸ Μερσιδάν, τὸ Ζιλέ, τὴ Μαλάτια, τὸ Σαμπλίν - Καραχισσάρ, ὅπου μερικὲς ἑκατοντάδες Ἀρμένιοι ἀντιστέκονται καμιά δεκαπενταριά μέρες στὸ φρούριο τῆς πόλης, πρὶν τοὺς σκοτώσουν καὶ αὐτοὺς ὅπως καὶ τοὺς ἄλλους. Τέλος, στὴν Ἀνατολικὴ Ἀνατολία, ὅπου πολυάριθμοι εἶναι οἱ Ἀρμένιοι: στὸ Ἰσμίτ, στὴν Προύσσα, στὸ Ἀϊδίσι, στὴν Ἀγκυρα, στὴν Κόνια, στὴν Κασταμονή — οἱ ἐκτοπίσεις πραγματοποιοῦνται τὸ καλοκαίρι. Καὶ βέβαια, τὰ ἀναριθμητὰ χωριά πού «ἐγκατα-

λείπονται» από τους Ἀρμένιους, κατέχονται ἀμέσως ἀπὸ Τούρκους ἢ Κούρδους, ἀλλὰ πολλές φορές πυρπολοῦνται καὶ καταστρέφονται· ὅταν οἱ σφαγῆς γίνονται ἐπὶ τόπου, μόνη σωτηρία εἶναι ἡ φυγή: χιλιάδες Ἀρμένιοι κατορθώνουν νὰ φτάσουν ὡς τὸν Καύκασο μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ θροῦν ἐκεῖ τὴ σωτηρία καὶ θὰ ζήσουν ἐκεῖ γιὰ κάμποσο καιρὸ κάτω ἀπὸ τὸ ρωσικὸ ζυγὸ, ὡς τὴν ἐποχὴ (1917) πού θὰ ξαναρχίσουν καινούργιες σφαγῆς.

Σὲ ὀρισμένα μέρη, οἱ Ἀρμένιοι ἀντιστέκονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἀντιστάθηκαν καὶ στὸ Σαμπίν - Καραχισάρ· ἀλλὰ χρησιμοποιώντας τὴν κατηγορία τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης μὲ τὴν ἴδια ἐπιτηδεϊότητα πού εἶχε δεῖξει στὰ 1895 καὶ 1896, ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις, θὰ τὴν ἐκμεταλλεῖται καὶ τούτῃ τὴ φορά γιὰ τὴν ἀπολογία τῆς: «Ἡ κυβέρνησις εἶχε τὴν πρόθεσις νὰ πραγματοποιήσῃ τίς μετατοπίσεις αὐτὲς τόσο κανονικὰ ὅσο τὸ ἐπέτρεπε ἡ πολεμικὴ κατάστασις. Οἱ πρῶτες μετατοπίσεις ἔγιναν μὲ ἀπόλυτη τάξι, ἀλλὰ ἐμφανίστηκαν πολὺ γρήγορα ὀμάδες ἀπὸ ὀπλισμένους Ἀρμένιους πού, μὲ τὸ πρόσχημα νὰ ἀποσπᾶσιν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Τούρκων τοὺς ὀμοθρήσκους τους, ἐπιτέθηκαν στοὺς χωροφύλακες τῆς συνοδείας καὶ τοὺς σκότωσαν ἀλύπητα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ διασκορπίσις τῶν αἰχμαλώτων ἀλλὰ καὶ τὴν καταστροφὴ τους... Ἡ ἐπέμβασις τῶν ἐπαναστατικῶν ὀμάδων, τὸν καιρὸ τῆς μετατόπισις τῶν Ἀρμενίων, ἀντὶ νὰ τοὺς βοηθήσῃ, προκάλεσε περισσότερα γι' αὐτοὺς δεινὰ». ³⁴

Οἱ ἐκτοπίσεις ὅμως αὐτὲς εἶναι στ' ἀλήθεια ἡ ἀπαρχὴ τῆς γενοκτονίας — τεράστια ἐπιχείρησις ὅπου ἀναγκαστικὰ συμμετέχουν ὅλοι οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ κρατικοὶ λειτουργοί, ἐπιχείρησις πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Κιλικία καὶ τὰ διλαέτια τῆς Ἀνατολικῆς Ἀνατολίας καὶ ἐπεκτείνεται σ' ἐδλόκληρὴν τὴν χώρα· διαρκεῖ κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸν Ἀπρίλη ὡς τὸ Νοέμβρη, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ ἀσταμάτητα — παρ' ὅλες τίς διαφεύσεις — γιὰ δυὸ ὀλόκληρα χρόνια. Ἀργότερα, παρατηροῦνται μονάχα, θὰ λέγαμε, «συμπωματικὲς» σφαγῆς. Καὶ θὰ χρειαστεῖ πάρα πολὺς καιρὸς, ἂν ἔχι γιὰ νὰ γνωσθεῖ ἡ ἀλήθεια, τουλάχιστον ὅμως γιὰ νὰ διαφανεῖ ἀμυδρὰ ἡ εὐρύτητα τῆς ἐπιχείρησις· γιατί, ὅπως καὶ στὰ 1895, χρησιμοποιεῖται κάθε μέσο γιὰ νὰ παρεμποδιστεῖ ἡ διάδοσις πληροφοριῶν: ἡ λογοκρισία εἶναι αὐστηρότατη καὶ οἱ μόνες πληροφορίες πού ἐπιτρέπεται νὰ δημοσιευθοῦν ἀφοροῦν τίς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἀλλὰ μονάχα ὅταν εἶναι εὐνοϊκῆς. Κάποιος ξένος παρατηρητῆς λέει ἀργότερα: «Παράδοξο εἶναι νὰ ζεῖ κανεὶς στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ νὰ δλέπει ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα πού διαπράττονται καθημερινά. Ὅταν ταξιδεύεις στὶς διάφορες περιοχάς, νιώθεις μιὰ νεκρικὴ σιγὴ ν' ἀπλώνεται πάνω στὰ ἐγκλήματα πού γίνονται γύρω σου στὰ κρυφά». ³⁴

«ΜΕ ΤΗ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΜΕΤΡΙΟΠΑΘΕΙΑ ΚΑΙ ΑΜΕΡΟΔΗΨΙΑ»

Γιὰ νὰ φτάσῃ στὸ σημεῖο τοῦτο ἡ κυβέρνησις — καὶ μ' ὄλο πού στίς ἀρχὰς τοῦ 1915, ὅπως καὶ στὰ τέλη τοῦ 1914, σημειώνεται σοβαρὴ ἐπιδείνωσις τῆς κατάστασις τοῦ ἀρμενικοῦ πληθυσμοῦ — χρειάζεται μιὰ πραγματικὴ ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς τῆς: δὲ φτάνει μονάχα νὰ ἐπιτραπῇ ἡ ἐπίτασις τῆς καθημερινῆς καταπίεσις, μὲ ἀφορμὴ τὰ γενικὰ μέτρα πού συνδέονται μὲ τὴν ἐμπόλεμη κατάστασις, ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ ὀργανωθεῖ δραστικὰ αὐτὸ πού ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἀποκαλεῖ «μετατόπισις» τῶν Ἀρμενίων. Ὅλα τὰ γυρομύματα πού διαθέτουμε — μαρτυρίες, κυβερνητικὰ διατάγματα ἢ ἐπίσημες ὀδηγίες — δείχνουν πεντακάθαρα ὅτι τὰ μέτρα πού ἐφαρμόζονται σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς χώρας, εἶναι στὴν πραγματικὴ ἢ ἐκτέλεσις — παντοῦ ἢ ἴδια — ἀποφάσεων πού παίρνει ἡ κυβέρνησις τῆς Κωνσταντινούπολις. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ἡ ἐκτόπισις τοῦ ἀρμενικοῦ στοιχείου ἀπὸ τοὺς κρατικοὺς λειτουργοὺς, μὲ τὴν ἴδια πάντα διαδικασίαν καὶ σὲ διάφορους χρόνους, δὲν μπορεῖ θέβαια νὰ εἶναι ἀπλὴ σύμπτωσις· οὔτε καὶ εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς — καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἄτακτα στοιχεῖα του — συμμετέχει στὴν ἐπιχείρησις, τόσο μὲ δολοφονίας ὅσο καὶ μὲ λεηλασίες.

Καὶ στίς ἴδιες τίς ἐπαρχίες, αὐτὸ εἶναι πού ὀμολογοῦν οἱ βαλῆδες στοὺς Γερμανοὺς διπλωμάτες· ὁ βαλῆς τοῦ Ἐρζερούμ λόγου χάρις δηλώνει ὅτι «εὐθύνεται ἡ ἀνώτατη στρατιωτικὴ διοίκησις, καὶ ἔχι ἐκείνος ὁ ἴδιος, πού δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ἐκτελεῖ διαταγὰς». ¹⁶ Ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ κυβέρνησις διεκδικεῖ τὴν εὐθύνην τούτῃ καὶ ὁ Ἐμβέρ τὸ διακηρύσσει ἀνοιχτὰ σὲ μιὰ συνομιλία του μὲ τὸν Μοργκεντάου: «Εἴμαστε ἀπόλυτοι κύριοι τῆς χώρας. Δὲν ἔχω καθόλου τὴν πρόθεσις νὰ κατηγορήσω τοὺς κατωτέρους μου, καὶ εἶμαι πρόθυμος ν' ἀναλάβω κάθε εὐθύνην γιὰ ὅσα ἔγιναν. Ἡ ἴδια ἡ κυβέρνησις διέταξε τίς ἐκτοπίσεις, καὶ εἶμαι πεπεισμένος πὼς ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τίς ἐφαρμόσομε, ἀφοῦ οἱ Ἀρμένιοι μᾶς φέρονται ἐχθρικὰ· καὶ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, ἐμεῖς διευθύνουμε τὴν χώρα καὶ κανένας ἀπὸ κείνους πού ὀρῖσκονται σὲ κατώτερες θέσεις δὲ θὰ τολμοῦσε ποτὲ νὰ ἐφαρμόσει τὰ μέτρα τούτα χωρὶς τὴν σύγκατάθεσίν μας». ⁴¹ Καὶ οἱ ἐπίσημες ἀκόμα δηλώσεις τὸ ἐπιβεβαιώνουν: «Μερικοὶ διατείνονται πὼς τὰ μέτρα αὐτὰ ὑπαγορεύτηκαν στὴν Ὑψηλὴ Πύλη ἀπὸ ὀρισμένες ξένες Δυνάμεις, ἀλλὰ ἡ γνώμη αὐτὴ εἶναι ὀλότελα ἀβάσιμη». ⁴⁷

Ἡ «ἐπιχείρησις» πραγματοποιεῖται παντοῦ, καὶ σὲ διάφορους χρόνους.

Ἀφοῦ ἐξοντώθηκαν οἱ προύχοντες, νέα μέτρα ἔχουν τώρα γιὰ στόχο ὅλους τοὺς ἄντρες πού ἔμειναν στὰ σπίτια τους· ἡ στρατολογία περιλαμβάνει στὴν πραγματικὴ ἐκείνους πού ἡ ἡλικία τους κυμαίνεται ἀνά-

μεσα στα 16 και τα 70 χρόνια — και έτσι η δλότητα σχεδόν των Ἀρμενίων ὑπηρετεῖ στον τουρκικὸ στρατό ὅπως και νὰ ἔχουν πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ἀμετάκλητη εἶναι ἡ μοίρα πὸς τοὺς περιμένει: ὅλοι τους, ἀπλούστατα, θὰ ἐκτελεσθοῦν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, οἱ Ἀρμένιοι ἡλικίας 20 ὠς 45 ἐτῶν, πὸς εἶχαν ἐπιστρατευθεῖ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1914, ἀποσπάζθηκαν πρῶτα στὸ μηχανικό, κι ἐκεῖ ἐξαφανίστηκαν.

Ἀπομένον λοιπὸν οἱ γυναῖκες, τὰ παιδιὰ και οἱ γέροι. Γι' αὐτοὺς ἡ διαδικασία εἶναι ἀπλή και πάντα ἡ ἴδια: ὁ «τελάλης» ἀναγγέλλει τὴν ἡμερομηνία τῆς ἐκτόπισής τους ἀλλὰ ἡ διορία εἶναι πάντα βραχύτατη, σχεδὸν ἀνυπάρκτη, και ἄλλωστε σπανιότατα τηρεῖται. Ὑστερα συγκεντρώνονται σὲ συνοδείες μεταγομένων και κατευθύνονται ὅλοι, μὲ διαταγή τῶν Ἀρχῶν — περὶ τὴν περισσότερες φορές — πρὸς τὸ Νότο, στὴς περιοχὲς ἐκεῖνες ὅπου, κατὰ τὴ γνώμη τῆς κυβέρνησης, δὲ θὰ εἶναι πιὰ «ἐπιζήμιοι». Στὴν πραγματικότητα, πρόκειται γιὰ τόπους ἐρημικὸς και ἀνθυγιεινούς, ὅπως εἶναι ἡ ἔρημος τῆς Συρίας ἢ ἡ περιοχή τοῦ Ντέρ - ες - Ζόρ, και ὅσοι κατορθώνουν νὰ ἐπιζήσουν και νὰ φτάσουν ὠς ἐκεῖ, παρ' ὅλες τὴς διαιότητες πὸς ἔχουν ὑποστῆι στὸ δρόμο, δὲ θ' ἀντέξουν γιὰ πολὺν καιρὸ στὴν πείνα και τὴ δίψα.

Ὅλα τούτα ἀναφέρονται, τὸν Ἰούλιο κιόλας, ἀπὸ τὸ Γερμανὸ πρεσβευτῆ: «Οἱ ἐκτοπισμένοι ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείπουν τὰ σπίτια τους τὴν ἴδια ὥρα, ἢ μέσα σὲ μερικὲς μέρες, και ἔτσι ἀφήνουν ὄχι μονάχα τὰ σπίτια τους ἀλλὰ και τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπιπέλων τους» δὲν εἶναι κἀν δυνατό νὰ ἐφοδιαστοῦν μὲ τροφίμα γιὰ τὸ ταξίδι. Ὅταν φτάνουν στὸν προορισμὸ τους εἶναι ὀλότεια ἀπροστάτευτοι και ἀνυπεράσπιστοι, στὸ ἔλεος ἐνὸς ἐχθρικοῦ πληθυσμοῦ». ¹⁶

Ὅλα αὐτά, ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις τὰ ἀναγνωρίζει. Σὲ μιὰ «Δημοσίευση γιὰ τὰ διλαέτια» ὁ Τζεμάλ παραθέτει ἐπίσημα «μερικὲς λεπτομέρειες»: «Τοὺς ἔκλεψαν πάρα πολλὰ ἄλογα και τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πολυτιμὰ τους ἀντικείμενα. Καὶ μὲ τὴν πρόφαση πὸς θὰ τοὺς δώσουν συσσίτιο στὸ δρόμο, τοὺς στέρησαν και τὸ ψωμὶ και τὸ νερό. Οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι πὸς τοὺς συνόδευαν, τοὺς μεταχειρίστηκαν ἀστυρὰ και ἄδικα. Τοὺς ἔβριζαν και τοὺς ὑπέβαλαν σὲ σωματικὲς ἐλάδες. Κάθε φορὰ πὸς σταθμεύανε, ἔπρεπε νὰ ἀρκοῦνται σὲ 25 - 30 δράμα (100 γραμ.) ψωμὶ και σὲ 25 παράδες (δηλαδὴ 0,006 τῆς τουρκ. λίρας) τὴ μέρα. Οἱ ὑπάλληλοι και οἱ δάσκαλοι τῶν ἀρμενικῶν σχολείων και ὀφθαλμοτροφείων εἶχαν κι αὐτοὶ τὴν ἴδια μοίρα μὲ τοὺς ντόπιους, γιὰ τὴν δὲν τοὺς ἄφησαν νὰ γυρίσουν στὴς ἐπαρχίες τους. Ὅρισμένοι δὲν εἶχαν κἀν τὸν καιρὸ νὰ πάρουν μαζί τους ρουχισμό. Στὸ Γκέμπεν, πολλὲς γυναῖκες ἐξαναγκάστηκαν νὰ φύγουν τὴν ὥρα πὸς πλέναν τὰ ρούχα, και μερικὲς ἀπ' αὐτὲς ξεκίνησαν ξυπόλυτες, χωρὶς νὰ προφτάσουν νὰ πάρουν οὔτε

τὰ πλυμένα ρούχα τους. Μερικοὶ οἰκογενειάρχες μεταφέρθηκαν σὲ ἄλλες περιοχὲς, μακριὰ ἀπὸ τὴς γυναῖκες και τὰ παιδιὰ τους. Καὶ ὅπως δὲν ὑπῆρχαν ἀρκετὰ μέσα συγκοινωνίας, πολλὲς γυναῖκες ἐγκατέλειψαν τὰ παιδιὰ — ἄχρηστο φορτίο — στὴν ἄκρη τοῦ δρόμου ἢ πίσω ἀπὸ φράχτες, και μάλιστα μερικὲς ἀπ' αὐτὲς προσπάθησαν νὰ τὰ πουλήσουν. Τοὺς ἀπαγόρευαν ἀκόμα νὰ πάρουν τὰ ζῶα τους, πὸς βρίσκονταν σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὰ σπίτια τους». ¹⁶

Τοῦρκοι και ξένοι ἀναγνωρίζουν πὸς σημειώθηκαν «λυπηρὰ γεγονότα». «Σὲ ὀρισμένα μέρη, διαπράχθηκαν ὠμότητες στὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. Εἶναι πιθανὸ ὅλοι οἱ Ἀρμένιοι πὸς εἶχαν ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ τὸ Διαρθεκίρ πρὸς τὴ Μοσσούλη, νὰ σφαγιάστηκαν στὸ δρόμο. Ἀποκλείεται βέβαια νὰ ἔδωσε ἡ κυβέρνησις τοὺς ἐκτοπιζόμενους χρήματα, τροφίμα ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη βοήθεια», ¹⁶ λέει ὁ Γερμανὸς πρεσβευτῆς. Ἀλλὰ ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις τὰ λέει ἀκόμα πιὸ ἀνοιχτὰ: «Τὸν καιρὸ πὸς ἐφαρμόστηκαν τὰ μέτρα τούτα ἀσκήθησαν λυπηρὲς καταχρήσεις και διαιότητες σὲ θάρος τῶν Ἀρμενίων». ⁴⁷

Πολὺ διδακτικὴ εἶναι ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν ἀριθμὸ ἐκείνων πὸς ξεκίνησαν κι ἐκείνων πὸς ἔφτασαν. Ἐνὰ παράδειγμα εἶναι ἀρκετό: «Ἀπὸ 696 ἀνθρώπους πὸς ἔφυγαν ἀπὸ τὸ Ἀντιαμάν, οἱ 321 φτάσανε στὸ Χαλέπι, 206 ἄντρες και 57 γυναῖκες θανατώθηκαν, 70 γυναῖκες και κοπέλες και 19 ἀγόρια στάθηκαν θύματα ἀπαγωγῶν. Ὅσο γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους, δὲν ὑπάρχει καμιά πληροφορία». ¹⁶

Ἄλλο ἓνα παράδειγμα ἀπεικονίζει καλύτερα ἀπὸ τὰ λόγια ποιὲς ὑπῆρχαν οἱ πραγματικὲς συνθήκες τῆς ἐκτόπισης. Διαβάζοντας τὰ παρακάτω καταλαβαίνει κανεὶς γιὰ τὴ γερμανικὴ πρεσβεία εἶναι σὲ θέση νὰ θεβαιώνει στὸ μνημόνιό της τῆς 4ης Αὐγούστου, σχετικὰ μὲ τοὺς ἐκτοπισμένους, ὅτι «οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς πέθαναν πρὶν ἀκόμα φτάσουν στὸν προορισμὸ τους». ¹⁶ Καὶ ἂν δὲν ἀναφέρεται ἐδῶ οὔτε ὄνομα τόπου, οὔτε ὄνομα ἀνθρώπου, εἶναι ἐπειδὴ ἡ μαρτυρία γίνεται τὴ στιγμή ὅπου οἱ σφαγὲς συνεχίζονται και ὅπου παίζεται ἡ τύχη και ἄλλων ἀνθρώπων: βρισκόμαστε ἀκόμα στὴν ἀρχή...

Τὴν 1η τοῦ Ἰουνίου τρεῖς χιλιάδες ἀνθρώποι (πὸς οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἦταν γυναῖκες, κοπέλες και παιδιὰ) ἔφυγαν ἀπὸ τὸ Χ. μὲ συνοδεία 70 ἀστυνόμων και ἐνὸς Τούρκου ἀξιωματοῦχο, τοῦ Κ. μπέη. Τὴν ἐπομένη φτάσανε σῶοι και ἀδλαβεῖς στὸ ΑΛ. Ἐκεῖ ὁ Κ. μπέης ἀπαίτησε νὰ τοῦ καταβάλουν 400 λίρες, μὲ τὴν ὑπόσχεση πὸς «θὰ ἐξασφάλιζε τὴ ζωὴ τους ὠς τὴ Μαλάτια» τοὺς ὑποσχέθηκε ἀκόμα πὸς θὰ τοὺς συνόδευε ὠς τὴν Οὐρφα γιὰ νὰ τοὺς προστατεύσει· ἀλλὰ τὴν ἴδια μέρα ἐξαφανίστηκε παίρνοντας τὰ χρήματα μαζί του.

Ἐτὴν τρίτη, μέρα, ἡ συνοδεία μεταγομένων ἔφτασε στὸ ΑΜ., ὅπου

οι Άραβες και οι Κοϋρδοι άρχισαν νά άρπάζουν τις γυναίκες και τις νέες κοπέλες — πράγμα που εξακολούθησε ως τόν πρώτο σιδηροδρομικό σταθμό του Ράς-ουλ - Άιν στη γραμμή Βαγδάτης. Οι χωροφύλακες που είχαν αναλάβει την προστασία τους υποκίνησαν τις ήμι-άγριες θουνίσσιες φυλές νά τους έπιτεθούν για νά τους ληστεύσουν, νά τους σκοτώσουν ή νά διάσουν τις γυναίκες και νά τις απαγάγουν* και οι ίδιοι ακόμα οι χωροφύλακες διάσανε πολλές φορές δημόσια τις γυναίκες.

»Τήν τέταρτη μέρα, έφτασαν στό Α.Ν., όπου οι χωροφύλακες σκότωσαν τρεις από τους διαπρεπέστερους άντρες.* Τήν ενάτη μέρα φτάσανε στό ΑΟ., όπου τους ξαναπήραν τά άλογα που είχαν νοικιάσει και πληρώσει για όλο τό ταξίδι, κι έτσι αναγκάστηκαν νά νοικιάσουν βοδάμαξες για νά πάνε ως τή Μαλάτια. Από κεί και πέρα, πολλοί έμειναν χωρίς υποζύγια, — γιατί ελάχιστοι μονάχα είχαν τά μέσα ν' αγοράσουν γαϊδούρια και μουλάρια, που άλλωστε τους τά κλέψανε κι αυτά άργότερα.

»Στό ΑΟ., ένας χωροφύλακας άπήγαγε τήν κυρία Α. καθώς και τις δυο κόρες της, κι εξαφανίστηκε μαζί τους.

»Τή δέκατη τρίτη μέρα, τό παραβάνι έφτασε στη Μαλάτια, αλλά δέν έμεινε εκεί παρά μιάν ώρα μονάχα, και ξαναγύρισε στό χωριό ΑΠ., δέκα ώρες μέ τά πόδια από τή Μαλάτια. Τότε οι χωροφύλακες έγκατάλειψαν τους έκτοπιζόμενους, αφού τους πήραν 200 λίρες σάν ανταμοιβή για τήν «προστασία» τους — και τους άφησαν στό έλεος του δάναυσου Μπέη (άρχηγό φατριάς) των Κοϋρδων του Άγκτζέ - Νταγκί.

»Τή δέκατη πέμπτη μέρα, καθώς σκαρφάλωναν μέ κόπο τήν απότομη πλαγιά του βουνού, 150 άντρες όλων των ηλικιών — από δεκαπέντε ως ενενήντα χρονών — περικυκλώθηκαν από τους Κοϋρδους, που τους πήγαν λίγο πιό πέρα και τους δολοφόνησαν* οι Κοϋρδοι ξαναγύρισαν και άρχισαν νά ληστεύουν τους έκτοπιζόμενους.

»Τήν ίδια μέρα, άλλη μιá συνοδεία μεταγομένων (που περιλάμβανε μιόναχα 300 άντρες), έρχόμενη από τή Σεβάστεια, τό Έγκλιν και τό Τοκάτ, ενώθηκε μέ τή συνοδεία του Χ., και αποτέλεσε έτσι μιá μεγαλύτερη συνοδεία μεταγομένων, που τό σύνολό της έφτανε τους 18.000 ανθρώπους. Όλοι μαζί ξαναφύγανε τή δέκατη έβδομη μέρα, «προστατευόμενοι» δήτην από κάποιον άλλον Κοϋρδο Μπέη.

»Ό τελευταίος αυτός φώναξε τους δικούς του άντρες που έπιτέθηκαν στη συνοδεία των μεταγομένων και τήν καταλήστευσαν. Πήραν μαζί τους τις πέντε ωραιότερες κοπέλες, καθώς και μερικές μοναχές του

* Στις 4 Ιουνίου, ή τουρκική Κυβέρνηση δηλώνει σ' ένα έπίσημο ανακοινωθέν: «Διαψεύδουμε κατηγορηματικά ότι έγιναν σφαγές Άρμενίων στην Τουρκική Αυτοκρατορία».

Τάγματος τής Θείας Χάριτος από τή Σεβάστεια. Μέσα στη νύχτα κλέψαν ακόμα μερικές κοπέλες, τις διάσανε και τις ξαναφέρανε πίσω. Όλοι μαζί ξαναπήραν τό δρόμο, και στη διάρκεια του ταξιδιού άπήγαγαν μιá - μιá τις όμορφες κοπέλες* κι όσο για κείνους που μέγαν πίσω, τους θανάτωναν άμείλιχτα.

»Τήν είκοστή πέμπτη μέρα έφτασαν στό χωριό Γκιολίκ, και όλοι οι χωρικοί άκολούθησαν τή συνοδεία μεταγομένων για πολλήν ώρα, παρενοχλώντας και ληστεύοντας τους έκτοπιζόμενους. Τήν τριακοστή δεύτερη μέρα, έφτασαν στό χωριό Κιάντα, όπου μείνανε δυο μέρες: εκεί γίγαν ακόμα πάρα πολλές απαγωγές.

»Τήν τεσσαρακοστή μέρα, ή συνοδεία των μεταγομένων έφτασε σ' ένα μέρος άπ' όπου φαίνονταν ό ποταμός Μουράντ, παραπόταμος του Εϋφράτη. Εκεί είδαν τά αιμόφυρτα πτώματα 200 πάνω - κάτω αντρών νά παρασέρονται από τό ποτάμι, και φέσια και μάτωμένα ρούχα και κάλτσες έγκαταλειμμένα στις όχθες.

»Ό άρχηγός του γειτονικού χωριού ζήτησε σά λύτρα μιá λίρα τούρκικη από τόν καθένα, μέ τήν άπειλή πως άλλιώςίκα θά τους πετούσε όλους στό ποτάμι.

»Τήν πεντηκοστή δεύτερη μέρα έφτασαν σ' ένα άλλο χωριό όπου οι Κοϋρδοι τους έκλεψαν όλα τά υπάρχοντά τους, ακόμα και τά πουκάμισα και τά σάβρανά τους, κι έτσι για πέντε όλόκληρες μέρες, οι έξόριστοι εξακολούθησαν νά περπατούν όλόγυμνοι κάτω από τόν καυτερό ήλιο. Τις επόμενες πέντε μέρες, δέν τους έδωσαν ούτε ένα κομμάτι ψωμί, ούτε καν μιá σταγόνα νερό, σέ σημείο που πέθαιναν κυριολεκτικά από τή δίψα. Έκατοντάδες άτομα πεθάνανε στό δρόμο, ή γλώσσα τους ήταν μαύρη σάν τό κάρβουνο* και όταν, ύστερα από πέντε μέρες φτάσαν κοντά σέ μιá βρύση, όλοι — όπως ήταν φυσικό — δρμησαν προς τά εκεί* μά οι χωροφύλακες τους έμπόδισαν νά προχωρήσουν και τους απαγόρευσαν νά πιουν έστω και μιá σταγόνα νερό. Έγνοούσαν νά τό πουλήσουν μιá ως τρεις λίρες τό ποτήρι, και πολλές φορές μάλιστα ξπαίρναν τά χρήματα και δέν τους άφηναν νά πιουν. Σ' ένα άλλο μέρος, όπου υπήρχαν πηγάδια, μερικές γυναίκες ρίχτηκαν μέσα στα πηγάδια, γιατί δέν είχαν σχοινιά ούτε κουβάδες για νά τραθήξουν νερό. Οι γυναίκες αυτές πνίγηκαν, αλλά αυτό δέν έμπόδισε τους υπόλοιπους έξόριστους νά πιουν από τά πηγάδια τούτα, μ' όλο που βρωμούσαν άπ' τά πτώματα. Άλλες φορές, όταν τά πηγάδια ήταν άρκετά ρηχά και οι γυναίκες κατόρθωναν νά κατεβούν και νά ξαναγυρίσουν, οι άλλοι έξόριστοι δρμούσαν πάνω τους κι έγλειψαν τά βρεγμένα και βρώμικα ρούχα τους για νά ξεδιψάσουν.

»Όταν περνούσαν μέσα από άραβικά χωριά, έτσι όλόγυμνοι καθώς ήταν, οι Άραβες τους λυπούνταν και τους δίναν κουρέλια για νά σκεπα-

στούν. Μερικοί από τους εκτοπιζόμενους που είχαν ακόμα λίγα χρήματα, αγόρασαν ρούχα· άλλοι όμως μείνανε γυμνοί στο δρόμο ως το Χαλέπι. Οι κακόμοιρες οι γυναίκες δίσταζαν να προχωρήσουν από την πολλή ντροπή τους· άλλοι περπατούσαν διπλωμένοι στα δυό.

»Παρ' όλη τή γύμνια τους, είχαν ανακαλύψει τον τρόπο να κρύβουν τα λίγα λεφτά που τους μέναν, άλλοι μέσα στα μαλλιά τους, άλλοι στο στόμα κι άλλοι στα στήθια τους· οι κλέφτες όμως που ρίχνονταν πάνω τους, ανακάλυπταν τα χρήματα ακόμα και στα πιο απόκρυφα μέρη του σώματος, φάχνοντάς τους μάλιστα με την πιο φρικτή κτηνωδία.

»Τήν εξηκοστή μέρα, όταν έφτασαν στο Βιράν - Σεχίρ, δέν έμεναν πια παρά 300 από τους 18.000 εξόριστους. Τήν εξηκοστή τέταρτη μέρα, άλλοι τους — άντρες, άρρωστες γυναίκες και παιδιά — έξαναγκάστηκαν να συγκεντρωθούν στην πλατεία, κι εκεί τους κάψανε και τους έξοντώσανε. Διατάξανε τους υπόλοιπους να συνεχίσουν την πορεία τους. Ύστερα από μιá μέρα δρόμο, έφτασαν στο Ράς - ουλ - "Αϊν, όπου για πρώτη φορά άφ' ότου είχαν ξεκινήσει, ή κυβέρνηση τους έδωσε ψωμί για δυό μέρες. Το ψωμί δέν τρωγόταν· και όμως ούτε αυτό δέν τους δόθηκε τις τρεις έπόμενες μέρες.

»Ένας Κιρκάσιος έπεισε τότε τή γυναίκα ενός πάστορα τής Σεβάστειας, καθώς και άλλες γυναίκες και παιδιά, να τον ακολουθήσουν στο σιδηροδρομικό σταθμό, με την υπόσχεση πως θα τους έστειλε στο Χαλέπι με το σιδηρόδρομο. Παρ' όλες τις προειδοποιήσεις των συντρόφων τους, οι γυναίκες αυτές ακολούθησαν τον Κιρκάσιο, γιατί ούτε κείνες ούτε τα παιδιά τους είχαν πια τή δύναμη να εξακολουθήσουν πεζή το ταξίδι. Ο άνθρωπος αυτός τους οδήγησε προς την αντίθετη κατεύθυνση, με την πρόφαση πως θα δανειζόταν χρήματα από ένα φίλο του εκεί κοντά, για να πληρώσει τα εισιτήρια· αλλά λίγο άργότερα ξαναγύρισε κοντά στους εξόριστους, χωρίς όμως τις γυναίκες και τα παιδιά.

»Ο διοικητής τής πόλης ζήτησε από τον καθένα τρεις λίρες για τον εαυτό του και μιá λίρα για το εισιτήριο του σιδηροδρόμου, πριν τους επιτρέψει να μπουνε στο τραίνο.

»Όταν, τήν έβδομηκοστή μέρα, φτάσανε στο Χαλέπι, δέν έμεναν πια παρά μονάχα 35 γυναίκες και παιδιά από τους 3.000 εξόριστους που είχαν ξεκινήσει από το Χ., και 150 γυναίκες και παιδιά συνολικά από το καραβάνι των 18.000 ανθρώπων». ³¹

Ύστερα από τα παραπάνω, μπορεί κανείς να κρίνει όπως του άξιζει το διαχωρισμό όπου καταφεύγουν οι Τούρκοι λίγο άργότερα, σχετικά με παρόμοιες σφαγές και εκτοπίσεις, που έχουν όμως για στόχο τούτη τή φορά, τον άραβικό πληθυσμό τής Συρίας, τον έξιςυ υποπτο για επαναστατική δράση. Άφου εκτοπιζόνται στην Άνατολία οι

οικογένειες των «υπόπτων» Άράβων, ή διοίκηση του Τέταρτου Σώματος Στρατού δηλώνει «για να έξουδετερώσει τα κακόπιστα σχόλια που θα μπορούσαν να προβάλουν οι κακώς πληροφορημένοι και κακόβουλοι άνθρωποι»:

«Η κυβέρνηση δέν εκτόπισε, αλλά άπλούστατα μετατόπισε, τις οικογένειες αυτές». ⁴⁸

Η ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ ΤΩΝ ΘΥΜΑΤΩΝ

Μιά έπιχείρηση με τόσο μεγάλες διαστάσεις δέν ήταν φυσικά δυνατό να περάσει άπαρατήρητη και, όσο έντατικές κι αν υπήρξαν οι προσπάθειες να συγκαλυφθεί, αναπόφευχτη στάθηκε ή άπήχησή της στο έξωτερικό. Από τις 24 κιόλας του Μάη, το Πρακτορείο Χαβάς δημοσιεύει ένα ανακοινωθέν των συμμαχικών δυνάμεων τής «Άντάντ», όπου Γάλλοι, Άγγλοι και Ρώσοι (ή πρωτοβουλία άνήκει στους τελευταίους αυτούς). δηλώνουν: «Πάει ένας μήνας πάνω - κάτω που Τούρκοι και Κούρδοι τής Άρμενίας, με την άνοχή, και συχνότατα την ύποστήριξη των θωμανικών Άρχων, προβαίνουν σε σφαγές Άρμενίων. Τέτοιες σφαγές έγιναν στα μέσα του Άπρίλη, στο Έρζερούμ, το Τερτζάν, το Έγκιν, το Μπιτλίσ, το Μούς, το Σασούν, το Ζεϊτούν, και σε άλλκληρη τήν Κιλικία. Όλοι οι κάτοικοι εκατό περίπου χωριών γύρω στο Βάν θανατώθηκαν, και ή άρμενική συνοικία του Βάν πολιορκήθηκε από Κούρδους. Και ταυτόχρονα, ή θωμανική κυβέρνηση έπληξε θάναυσα τον άμαχο άρμενικό πληθυσμό τής Κωνσταντινούπολης. Ύστερα από το καινούργιο τούτο έγκλημα τής Τουρκίας ενάντια στην ανθρωπότητα και τον πολιτισμό, οι συμμαχικές κυβερνήσεις γνωστοποιούν στην Ύψηλη Πύλη πως θεωρούν υπεύθυνα όλα τα μέλη τής τουρκικής κυβέρνησης, καθώς και τους κρατικούς λειτουργούς που πήραν μέρος στις σφαγές». ³⁷

Η επέμβαση όμως των Συμμαχικών Δυνάμεων δέν ξεπερνά το προφορικό στάδιο. Το έκστρατευτικό Σώμα Στρατού έκανε βέβαια μιá δεύτερη άπόπειρα άποδίαστεί στην είσοδο των Δαρδανελίων, το πεζικό κατόρθωσε ν' αποβιβάσει στις 25 του Άπρίλη (ή σύγκριση των χρονολογιών άποδείχνει πως ή στρατιωτική τούτη έπιχείρηση δέν έμπόδισε τήν έξαπόλυση τής γενοκτονίας), και στρατιωτικές ένισχύσεις αποβιβάστηκαν και πάλι τον Ίούνιο· μα όλα τούτα καταλήγουν για μιάν ακόμα φορά σε άποτυχία: τον Άύγουστο, οι Σύμμαχοι έγκαταλείπουν τή χερσόνησο τής Καλλίπολης και, από τώρα και μπρός, περιορίζονται να περιπολούν στ' άνοιχτά τής Κιλικίας. Και αυτό έχει δυό άποτελέσματα: από τή μιá να στηρίζει τήν τουρκική έπιχειρηματολογία — δηλαδή ότι οι Άρμένιοι είναι συνεννοημένοι με τον έχθρο (έκτροχιασμοί, διαρροή πλη-

ροφοριών, απόπειρες εξέγερσης) και από την άλλη, να σώσει τους πολεμιστές του Μουσσά - Δάγκ (όπου 4.000 άνθρωποι, που έχουν καταφύγει σε όρεινες περιοχές γύρω από τα χωριά τους για να αποφύγουν την εκτόπιση, αντιστέκονται από τα μέσα του Τουλίου ως τις αρχές του Σεπτεμβρίου — όπως το είχαν κάνει και οι Ζεϊτουνιώτες στα 1895).

Το ανακοινωθέν της 24ης του Μάη προκαλεί μια καινούργια μάχη στον Τύπο, όπου αντιτάσσονται, όπως τόσες άλλες φορές, αριθμοί, μαρτυρίες, κατηγορίες, ντοκουμέντα, δικαιολογίες — όλα αντιφατικά. Στόχος βέβαια είναι να προσεταιριστεί ο καθένας την κοινή γνώμη, αφού στον παγκόσμιο αυτόν πόλεμο ο ψυχολογικός παράγοντας έχει τεράστια σημασία. Και η μάχη τούτη παίρνει μεγάλες διαστάσεις, ακριβώς επειδή πρόκειται εδώ για έναν από τους στόχους της παγκόσμιας σύρραξης. Η Γερμανία και οι σύμμαχοί της, ύστερα από τις ώμοιες στο Βέλγιο και τις σφαγές των Αρμενίων, βρίσκονται σε πολύ δύσκολη θέση απέναντι στη διεθνή κοινή γνώμη. Κι εκτός απ' αυτό, οι παρατηρητές αντιλαμβάνονται πως τούτη τη φορά δεν πρόκειται για άπλες σφαγές, φρικτές ίσως μά περιορισμένες, αλλά για τη ριζική εξόντωση ενός λαού: κι αυτό η Εγγύηση το ανακαλύπτει τώρα εμβρόντητη. "Άλλωστε και οι σχολιαστές αναγκάζονται να αναφερθούν στη σχεδόν μυθική ιστορία του Ταμερλάνου και των Ασσυρίων για να αποδώσουν την πραγματική κλίμακα της επιχείρησης.

Διαγράφεται τώρα στον κόσμο δλόκληρο μια τεράστια κίνηση για τη συμπαράσταση και την υποστήριξη των θυμάτων, η τουλάχιστον για τη διάδοση της αληθείας. Γιατί οι ξένοι, στις περιοχές όπου βρίσκονται, δύσκολα μπορούν να προσφέρουν μεγάλα πράγματα, ακόμα κι αν αντιπροσωπεύουν επίσημα την κυβέρνηση τους: μπορούν ίσως να σώσουν έναν-έναν μερικούς εκτοπισμένους, να εξασφαλίσουν για άλλους μερικά μέσα επιδίωξης (γιατί κι ένα κομμάτι φωμί ακόμα σημαίνει σωτηρία), να εμποδίσουν, η τουλάχιστον να καθυστερήσουν τη στιγμή της σφαγής. Μά όλα αυτά δεν είναι τίποτα σε σύγκριση με τη σφοδρότητα της επίθεσης. "Όσο για τους Ιερωμένους, καθολικούς η διαμαρτυρούμενους, που παντού κηρύττουν χρόνια τώρα το Εδαγγέλιο και που είναι πατροπαράδοτα συνδεμένοι με τους χριστιανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, δεν μπορούν να προσφέρουν τίποτ' άλλο εκτός από ελάχιστη βοήθεια, και δε σκέφτονται τίποτ' άλλο παρά πως να υπερασπίσουν και να προστατεύσουν τα δικά τους κτίρια, ακόμα και την ίδια τη ζωή τους — και να αναφέρουν τουλάχιστον τις αναρίθμητες βιαιότητες που γίνονται μπροστά στα μάτια τους.

Σχηματίζονται λοιπόν παντού επιτροπές συμπαράστασης, ακόμα και ο Έρυθρος Σταυρός προσπαθεί να επέμβει, και δημοσιεύονται στα γρή-

γορα φυλλάδια, γίνονται διαλέξεις, δημόσιες συγκεντρώσεις, ξρανοι για χρήματα, τρόφιμα, ρουχισμό. Μά τίποτα απ' όλα αυτά δεν είναι αποτελεσματικό· ακόμα και η ενημέρωση της κοινής γνώμης — μόνο μέσο επιρροής που διαθέτουν οι φίλοι της Αρμενίας — αποδειχεται ανώφελη. Η επιχείρηση διενεργήθηκε με τέτοια ταχύτητα, με τόση πληρότητα, με τέτοια σιγουριά και μυστικότητα στην αρχική της φάση, ώστε την ώρα που θα μπορούσε επιτέλους να εκδηλωθεί κάποια παρέμβαση — πράγμα που θα ήταν δυνατό από το καλοκαίρι κιόλας — υπάρχουν εκατοντάδες χιλιάδες νεκροί, που για αυτούς δεν μπορεί πια τίποτα να γίνει.

Για κείνους που έχουν «κατορθώσει» προσωρινά να επιζήσουν, η βοήθεια είναι κιόλας έτοιμη στην Εγγύηση και την Αμερική. Αλλά η Τουρκική Κυβέρνηση παραμένει αόστηρά προσηλωμένη στην πολιτική της, κι αφού έχει αποφασίσει να εξοντώσει το αρμενικό στοιχείο (γνωστή είναι η τακτική της: να δικαιολογεί και να μεταμφιέζει τη δράση της), προχωρεί ως τα ακρότατα όρια και αρνείται κατηγορηματικά να αφήσει τη βοήθεια αυτή να περάσει: καμιά ανάμιξη στις έσωτερικές υποθέσεις ενός κυρίαρχου κράτους.

Και, όπως το λέει κυνικότατα ο Ταλαάτ στον Αμερικανό Πρεσβευτή: τί νόημα έχει να ενδιαφέρεσαι για τους ανθρώπους αυτούς;

«Γιατί δε δίνετε σ' εμάς όλα αυτά τα χρήματα; λέει χλευαστικά.

»Ποιά χρήματα; ρωτώ.

»Νά ένα τηλεγράφημα για σας από την Αμερική: σας στέλγουν ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για τους Αρμενίους· θα ήταν πολύ καλύτερα να μάς το δίνατε σ' εμάς τους Τούρκους· το χρειαζόμαστε όσο κι αυτοί».

Και σε μίαν άλλη συνομιλία προσθέτει: «Θα ήθελα κάποια μέρα να συζητήσουμε μαζί δλόκληρο το αρμενικό ζήτημα». Και χαμηλόφωνα, λέει τουρκικά: «Μά δε θα έρθει ποτέ η μέρα αυτή».

Φτάνει άλλωστε να παραθέσουμε εδώ διάφορες περικοπές από το διάλογο τούτον, όπου ο ύπουργός Έσωτερικών μιλά με καταπληκτική ειλικρίνεια.

Ταλαάτ: «Γιατί ενδιαφέρεσθε για τους Αρμενίους; Είσαστε έβραϊος κι αυτοί είναι χριστιανοί. Οί μωαμεθανοί έχουν πολύ καλές σχέσεις με τους έβραϊους. Σας εκτιμούμε δλοι εδώ. Γιατί παραπονιέστε; Γιατί δε μάς αφήνετε να μεταχειριστούμε τους χριστιανούς αυτούς όπως θέλουμε;... Οί αρμένιοι άρνήθηκαν να καταθέσουν τα όπλα όταν τους το ζήτησαμε. Αντιστάθηκαν στο Βάν και το Ζεϊτούν· είναι σύμμαχοι των Ρώσων. Ένα μέσο υπάρχει για μάς να προφυλαχτούμε: συγκεκριμένα, η εκτόπιση».

Μοργκεντάου: «Και αν ακόμα υποθέσουμε πώς ορισμένοι απ' αυτούς σας πρόδωσαν, αυτό δεν είναι λόγος για να εξοντωθεί ή φυλή όλκληρη και να υποφέρουν γυναίκες και παιδιά».

Ταλαάτ: «Είναι αναπόφευχτο... Μην το συζητάτε' έχουμε κιόλας εξουδετερώσει τα τρία τέταρτα των 'Αρμενίων: δεν υπάρχει πια κανένας τους στο Μπιτλίς, στο Βάν ούτε και στο 'Ερζερούμ. Τόσο τρομαχτικό είναι το μίσος ανάμεσα στις δύο φυλές, που πρέπει να τελειώνουμε μια για πάντα, αλλιώς τικά θα μ'ας εκδικηθούν».

Μοργκεντάου: «'Αφού δε σας απασχολεί ή ανθρωπιστική άποψη του ζητήματος, σκεφθείτε τις υλικές ζημιές: στους 'Αρμενίους όφειλεται ή εθνημερία της χώρας' αυτοί διευθύνουν πολλές από τις βιομηχανίες σας και πληρώνουν τους μεγαλύτερους φόρους. "Αν τους εξοντώσετε, τί θ' απογίνει το εμπόριό σας»;

Ταλαάτ: «Δε μ'ας ενδιαφέρουν καθόλου οι οικονομικές ζημιές' τις υπολογίσαμε και ξέρουμε πώς δεν ξεπερνούν τα πέντε εκατομμύρια λίρες' αυτό δε μ'ας άνησχει. Σας κάλεσα εδώ για να σας ενημερώσω: ή θέση μας είναι καθορισμένη και τίποτα δεν είναι δυνατό να την αλλάξει. Δε θέλουμε πια 'Αρμενίους στην 'Ανατολία — στην ξηρημο, ναι, αλλά πουθενά άλλο».

Και ο Μοργκεντάου προσθέτει: «Είχα μαζί του πολλές άλλες συνομιλίες πάνω στο ζήτημα τούτο, χωρίς ώστόσο ποτέ να κατορθώσω να τον συγκινήσω. 'Επανερχόταν πάντα στο ίδιο επιχείρημα που μου είχε εκθέσει στην πρώτη μας συνάντηση: ήταν έτοιμος να δεχθεί εύνοϊκά κάθε παράκληση που άφορούσε 'Αμερικανούς, ακόμα και Γάλλους ή 'Αγγλους, αλλά δεν έννοούσε να κάνει την παραμικρή παραχώρηση όταν έπρόκειτο για 'Αρμενίους. 'Ηταν ανέκδοτος πάνω στο ζήτημα αυτό, και το μίσος του φαινόταν ν' αυξάνει όσο εξέλισσόταν ή κατάσταση. Κάποια μέρα που συζητούσαμε μαζί την περίπτωση ενός 'Αρμενίου, του είπα πώς είχε άδικο να τον θεωρεί σαν έχθρό, γιατί δεν είχε καμιά κακή πρόθεση απέναντι στους Τούρκους. «Κανένας 'Αρμένιος δεν μπορεί να είναι φίλος μας, ύστερα απ' αυτά που τους κάναμε», μου άπάντησε.

«Αυτό δεν έμπόδισε τον Ταλαάτ να μου ζητήσει το πιο καταπληκτικό πράγμα που θα μπορούσε κανείς να φανταστεί: ή «New York Life Insurance Company και ή Equitable Life of New York (άσφαλιστικές εταιρίες) είχαν ανέκαθεν μεγάλες συναλλαγές με τους 'Αρμενίους. 'Η συνήθεια να κάνουν άσφάλειες ζωής ήταν κι αυτή μια άποδειξη της εθνημερίας τους.

«Θά ήθελα, μου είπε ο Ταλαάτ, να ζητήσετε για μένα από τις άμερικανικές εταιρίες άσφάλειας ζωής έναν ολοκληρωμένο κατάλογο από τους 'Αρμενίους πελάτες τους' άφού έχουν σχεδόν όλοι τους πεθάνει χω-

ρίς ν' αφήσουν κληρονόμους, τα χρήματα αυτά άνήκουν τώρα δικαιοματικά στην κυβέρνηση' μου κάνετε, σας παρακαλώ, αυτήν την χάρη».

Και όταν ο πρεσβευτής ξαναμίλα για το ζήτημα της βοήθειας — με τον 'Εμβέρ τούτη τη φορά — οι άπαντήσεις είναι οι ίδιες:

— «Πώς θα μπορούσαμε να δώσουμε ψωμί στους 'Αρμενίους, όταν ο δικός μας λαός το στερείται; Ξέρω πώς υποφέρουν, και πώς πιθαγότατα δε θα έχουν ψωμί το χειμώνα' αλλά και για μ'ας ακόμα είναι πολύ δύσκολο να έφοδιαστούμε με άλεύρι και ρουχισμό, έστω και στην Κωνσταντινούπολη». Νομίζοντας ότι πρόβαλα ένα άκαταμάχητο επιχείρημα, του άπάντησα πώς είχα τα χρήματα, και πώς οι άμερικανοί έραπόστολοι ήταν πρόθυμοι να τα διαθέσουν για τους πρόσφυγες.

«Μά δεν υπάρχει καμιά ανάγκη να τροφοδοτείτε τους 'Αρμενίους' είναι το χειρότερο που θα μπορούσε να τους συμβεί: σας έπαναλαμβάνω πώς στηρίζονται στη συμπάθεια των ξένων, και αυτό τους σπρώχνει στην αντίσταση και γίνεται αιλία για όλα τα δεινά τους. "Αν άρχισετε να τους μοιράζετε τρόφιμα και ρούχα, θα πιστέψουν πώς έχουν πανίσχυρους φίλους. Το έπαναστατικό τους πνεύμα θα έρεθιστεί ακόμα παραπάνω, και θ' αναγκαστούμε να τους τιμωρήσουμε άυστηρότερα. Παραδώσετε μας τα χρήματα που λάβατε γι' αυτούς, και θα φροντίσουμε έμεις να τα διαθέσουμε για τη βοήθειά τους». Μου έκανε την πρόταση τούτη με τον πιο φυσικό τρόπο και την έπανέλαβε πολλές φορές. Και την ίδια ώρα που μου πρότεινε το σχέδιο αυτό της βοήθειας οι Τούρκοι χωροφύλακες και δημόσιοι λειτουργοί όχι μονάχα άπογύμνωσαν τους 'Αρμενίους από τα ύπαρχοντά τους, τα τρόφιμα και τα χρήματά τους, αλλά και κλέβαν από τις γυναίκες τα τελευταία τους κουρέλια, και τις κεντούσαν με τις λόγχεις, ένω αυτές μισόγυμνες προχωρούσαν με κόπο μέσα στην πυρακτωμένη ξηρημο! Και ο ύπουργός Στρατιωτικών μου πρότεινε να δώσω χρήματα στους ίδιους αυτούς «φύλακες του νόμου», για να τα μοιράσουν στους δυστυχημένους που ήταν στα χέρια τους! "Έπρεπε μολαταύτα να είμαι πολύ προσεκτικός, γι' αυτό και αναγκάστηκα ν' άπαντησω: «"Αν έσεις ή κάποιος άλλο μέλος της κυβέρνησης αναλαμβάνετε την εθύνη της διανομής, θα σας έμπιστευόμασταν τα χρήματα με μεγάλη ευχαρίστηση, μά μην έλπίζετε πώς θα τα δώσουμε ποτέ σ' εκείνους που σφαγίασαν τους 'Αρμενίους και που άτίμασαν τις γυναίκες τους».

Χωρίς να ταραχθεί, ο συνομιλητής μου πρόβαλε και πάλι το πρώτο του επιχείρημα: «Δεν πρέπει ποτέ να μάθουν οι 'Αρμένιοι πώς τους υποστηρίζει ή 'Αμερική' αυτό θα ήταν ή καταστροφή τους. Πολύ προτιμότερο θα ήταν να πεθάνουν από την πείνα, και σας το λέω ειλικρινά — για το συμφέρον τους' γιατί όταν πεισθούν πώς δεν έχουν φίλους στο έξωτερικό, θα ήρεμήσουν, θ' αναγνωρίσουν πώς ή Τουρκία είναι γι'

αυτούς τὸ μόνο καταφύγιο, καὶ θὰ γίνουν φιλήσυχοι πολίτες. Ἐνώφελο εἶναι νὰ τοὺς δείχνετε συμπάθεια: μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν χειροτερεύετε τὴν κατάστασή τους»⁴¹.

Ἀπὸ τὴ δική του πλευρά, ὁ Τζεμάλ δηλώνει «ἐμπιστευτικά» στὸ Γερμανὸ πρόξενο τῆς Δαμασκού, πὺ προσπαθεῖ νὰ ὀργανώσει ἓνα Ὀρφανοτροφεῖο γιὰ τοὺς Ἀρμενίους τῆς περιοχῆς, «ὅτι προσωπικὰ θὰ εἶχε τὴ διάθεση νὰ καλυτερέψει τὴν κατάσταση τῶν Ἀρμενίων, ἀλλὰ ὅτι αὐστηρὲς ὁδηγίαι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπαγορεύουν κάθε γερμανικὴ ἢ ἀμερικανικὴ συμμετοχὴ στὴ βοήθεια τῶν Ἀρμενίων. Καὶ πραγματικά, τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα τῶν Ἀρμενίων ἀπέναντι στὴν κυβέρνησιν θὰ συντριβεῖ μονάχα ὅταν πεισθοῦν πὺς οἱ ξένοι δὲν μποροῦν νὰ τοὺς προσφέρουν καμιά βοήθεια»¹⁶. Ὑπάρχει, ὅπως βλέπουμε, ἀπόλυτη ταυτότητα ἀπόψεων ἀνάμεσα στοὺς κυριότερους ὑπεύθυνους τῆς τουρκικῆς πολιτικῆς...

Τέλος, ὅταν ὁ Μοργκεντάου φεύγει ἀπὸ τὴν πρεσβεῖα του γιὰ νὰ ξαναγαυρίσει στὴν Ἀμερικὴ, ἀνακινεῖ καὶ πάλι τὸ θέμα σὲ μιὰ τελευταία του συνομιλία μὲ τὸν Ταλαάτ:

«Καὶ οἱ Ἀρμένιοι;»

Τὸ χαμόγελο τοῦ Ταλαάτ ἔσθησε ἀμέσως, τὸ πρόσωπό του πῆρε μιὰν ἔκφραση σκληρῆ καὶ τὰ μάτια του ἀστράψαν ἀπὸ κτηνωδία:

«Γιατί νὰ ξαναμιλάμε γι' αὐτούς; εἶπε μὲ μιὰν εὐγλωττὴ χειρονομία· τοὺς ἐξοκτώσαμε πιά — τέρμα»⁴¹.

Μὰ πρόκειται ἐδῶ μονάχα γιὰ ἰδιωτικὲς συνομιλίαι· ὁ Μοργκεντάου τὶς δημοσίευσε πολὺ ἀργότερα, ἐνῶ ἐκεῖνη τὴ στιγμή δὲν εἶπε τίποτα, προσπαθώντας νὰ σώσει ὅ,τι μποροῦσε νὰ σωθεῖ· κάποτε μάλιστα δέχτηκε καὶ ν' ἀναγνωρίσει δημόσια τὴ φιλικὴ στάση τῶν Τούρκων ἀπέναντι στοὺς ξένους.

Κι ἀπὸ τὴ δική τους μεριά, καὶ μ' ὄλο πὺ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζουν ἀκαμπτα τὸ σχέδιο ἐξόντωσης, οἱ τούρκοι κυβερνήτες δημοσιεύουν καὶ γνωστοποιοῦν πολυάριθμα «εἰρηνευτικά» μέτρα· ἢ ἀλήθεια εἶναι πὺς πιέζονται ἀπὸ τὴ σύμμαχό τους Γερμανία, πὺ δὲν ἐννοεῖ — μπροστά στὶς ἔντονας διεθνεῖς ἀντιδράσεις, καὶ τὴ στιγμή ὅπου τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο ἀποκτᾶ ὄλοένα καὶ μεγαλύτερη σημασία — ν' ἀναλάβει καὶ τὴν εὐθύνη μιᾶς γενοκτονίας*. Ἀνακοινώνεται λοιπὸν πὺς ἡ κυβέρνησιν ἀπο-

* Μ' ὄλο πὺ στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, ὀρισμένοι Γερμανοὶ δὲν κατακρίνουν καθόλου τὴ γενοκτονία. Ὁ Ναυτικὸς Ἀκόλουθος, Humann, λόγου χάριν, λέει στὸν Μοργκεντάου: «Πέρασα στὴν Τουρκία τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς μου, καὶ γνωρίζω τὴ φυλὴ αὐτὴ [τοὺς Ἀρμενίους]. Ξέρω ἀκόμα πὺς τῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ ζήσει στὴν ἴδια χώρα μὲ τὴν τουρκικὴ φυλὴ — ἢ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ

φάσισε νὰ ἐξαιρέσει ἀπὸ τὴν ἐκτόπισιν ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ: τοὺς διαμαρτυρόμενους, τοὺς καθολικοὺς, τὶς γυναῖκες, τοὺς γέροντες· πὺς ἀποφάσισε ν' ἀνταστεῖλαι τὰ μέτρα ἐκτόπισιν· πὺς διέταξε νὰ καλυτερέψουν οἱ συνθήκες διαβίωσης τῶν ἐκτοπισμένων, καθὼς καὶ ἡ διατροφή τους, καὶ νὰ προστατευθοῦν οἱ περιουσίες τους μὲ τὴν πρόβλεψη πὺς κάποτε θὰ ἐπέστρεφαν.

Ὅλα αὐτὰ ἀναφέρονται σὲ τηλεγραφήματα πὺ ἀπευθύνονται ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν στὶς Τοπικὲς Ἀρχές, στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1915:

«Οἱ Ἀρμένιοι πὺ ἔχουν ἐκτοπισθεῖ στὸ Ἐρεγκλί πρέπει νὰ τροφοδοτηθοῦν μὲ ψωμὶ καὶ ἐλιές, καθὼς καὶ μὲ παξιμάδια. Νὰ γίνει ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ κόστους, γιὰ νὰ σταλεῖ ἀπὸ δω τὸ ἀναγκαῖο χρηματικὸ ποσόν».

«Ἐπειδὴ ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησιν μετατοπίζει τοὺς Ἀρμενίους ἀπὸ τὰ μέρη ὅπου κατοικοῦν σὲ ζῶνες πὺ ἔχουν προκαθορισθεῖ, μὲ σκοπὸ νὰ ἐμποδίσει τὴν ἐξθρική γιὰ τὴν τουρκικὴ κυβέρνησιν δράσιν τοῦ ἔθνους αὐτοῦ, καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τὶς ἐθνικιστικὲς του τάσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἀρμενικοῦ κράτους — χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχει τὴν πρόθεσιν νὰ καταστρέψει τὸ ἔθνος τοῦτο — ἡ κυβέρνησιν ἀποφασίζει νὰ πάρει ὄλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα γιὰ τὴν προστασία καὶ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν ἐκτοπιζομένων στὴ διάρκεια τῆς μεταφορᾶς τους· ὄλοι οἱ ἄλλοι Ἀρμένιοι, καθὼς καὶ — σύμφωνα μ' αὐτὰ πὺ ἔχουν κίβλας γνωστοποιηθεῖ — οἱ οἰκογένειαι τῶν στρατιωτῶν, ὀρισμένοι ἀπαραίτητοι τεχνίτες, καὶ οἱ διαμαρτυρόμενοι ἢ καθολικοὶ ἀρμένιοι δὲ θὰ πρέπει νὰ μετατοπίζονται πιά ἀπὸ τὰ μέρη ὅπου μένουν — μὲ τὴν ἐξαιρέσιν μολαταῦτα ἐκείνων πὺ βρίσκονται κίβλας μακριὰ ἀπὸ τὶς κατοικίες τους καὶ πὺ πρόκειται νὰ μεταφερθοῦν ἀκόμα πιδ πέρα. Ἀνακοινώνεται ἀκόμα ὅτι θ' ἀσκηθεῖ ποινικὴ δίωξιν ἐναντία σ' ἐκείνους πὺ θὰ ἀποτολμοῦσαν νὰ ἐπιτεθοῦν στὶς συνοδείαι μεταγομένων, πὺ θὰ λεηλατοῦσαν, ἢ πὺ — ὄθούμενοι ἀπὸ κτηνώδη ἔνοστικα — θὰ διέπρατταν ἀποτροπιαστικὲς πράξεις, καθὼς καὶ ἐναντία στοὺς συνεργούς τους καὶ ὄλους ὑπαλλήλους ἢ χωροφύλακες θὰ θεωροῦνταν ἐνοχοὶ. Διατάσσεται νὰ ἐντοπισθοῦν ὄλοι οἱ ἐνοχοὶ δημόσιοι ὑπάλληλοι. Καὶ ἂν ἐπαναληφθοῦν παρόμοια ἀδικήματα, ὑπεύθυνος θὰ θεωρηθοῦν οἱ τοπικὲς Ἀρχές».

«Σύμφωνα μὲ τὴ διαταγὴ αὐτὴ εἴσατε ἐπιφορτισμένοι νὰ προμηθεύετε στοὺς Ἀρμενίους πὺ σταθμεῦουν στὴν περιοχὴ σας, καθὼς καὶ σ' ἐκείνους πὺ πρόκειται νὰ σταλοῦν ἀργότερα ἀπὸ πιδ ἀπόμακρα μέρη,

πρέπει νὰ ἐκλείψει. Δὲν κατακρίνω καθόλου τὶς μέθοδοι πὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς Τούρκους: κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ Τούρκοι εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένοι. Τὸ ἀσθενέστερο ἔθνος εἶναι ἐκεῖνο πὺ πρέπει νὰ ὑποκύψει»⁴¹.

ψωμί για δύο - τρεις μέρες, και να παίρνετε τα απαιτούμενα για τη διατροφή τους μέτρα ως τον επόμενο σταθμό»¹⁶.

Μά πρόκειται εδώ για καθαρή προπαγάνδα που προορίζεται για την ξένη κοινή γνώμη, και ιδιαίτερα για τη γερμανική κυβέρνηση. Στις 2 του Σεπτεμβρίου, ο ίδιος ο Ταλαάτ επισκέπτεται τον πρεσβευτή της Γερμανίας και του παραδίδει τη μετάφραση των τηλεγραφημάτων αυτών. Συνομιλώντας όμως με τον πρεσβευτή, του λέει: «Το αρμενικό ζήτημα έπαισε να υπάρχει»¹⁶.

ΩΣ ΤΑ ΑΚΡΑ

Μήνα με το μήνα, όλα εξακολουθούν, ανελέητα. Η κυβέρνηση παίρνει βέβαια επίσημα μέτρα — τα πρώτα — για να σταματήσει την επιχείρηση κι ακόμα, δηλώνει επανειλημμένα πως πρόθεσή της είναι να μην πληγούν οι καθολικές και διαμαρτυρούμενες κοινότητες. Στην πραγματικότητα όμως, τα μέτρα αυτά δεν εφαρμόζονται· αντίθετα, η δράση της κυβέρνησης χαρακτηρίζεται από αμείλικτη και τρομαχτική αποφασιστικότητα: όσο της είναι δυνατό, θα συνεχίσει. Παρ' όλες τις διαταγές, που της χρησιμεύουν μονάχα για κάλυμμα, ή εκτόπιση εξακολουθεί, εντείνεται, επιδεινώνεται.

Γιατί η τουρκική κυβέρνηση στέλνει ταυτόχρονα άλλες διαταγές — αυτές όμως είναι μυστικές, κρυπτογραφημένες, και προορίζονται αποκλειστικά για τους δημόσιους υπαλλήλους, που με τη μεσολάβησή τους εφαρμόζεται η πολιτική της εξόντωσης. Έτσι, με τη σφραγίδα του του υπουργού Έσωτερικών, ο Ταλαάτ απευθύνει στον βαλή του Χαλεπιού, στις 15 του Σεπτεμβρίου 1915, το ακόλουθο τηλεγράφημα:

«Ανακοινώθηκε τελευταία ότι η κυβέρνηση, με διαταγή της Επιτροπής, αποφάσισε την ολοκληρωτική εξόντωση των Αρμενίων που κατοικούν στην Τουρκία. Όσοι αντιταχθούν στη διαταγή τούτη θα καθαιρεθούν από τις θέσεις τους. Χωρίς καμιά ευσπλαχνία για τις γυναίκες, τα παιδιά και τους ανάπηρους, όσο τρομαχτικά κι αν σας φαίνονται τα μέσα εξόντωσης, και χωρίς ν' ακούτε τη φωνή της συνείδησης, πρέπει να δώσετε ένα τέρμα στην υπαρξή τους»³³.

«Άλλωστε, οι διαταγές αυτές συμπληρώνουν μονάχα κι επεκτείνουν τις διατάξεις του Νόμου της 27ης του Μάη «αναφορικά με τη μετατόπιση των υπόπτων απόμων»:

«Άρθρο 1: Σε εμπόλεμη περίοδο, οι αρχηγοί στρατιάς, σωμάτων στρατού και μεραρχιών, ή οι αντικαταστάτες τους, καθώς και οι αρχηγοί ανεξάρτητων στρατιωτικών μονάδων, που θα βρίσκονταν αντιμέτωποι με επιθέσεις ή ένοπλη αντίσταση από μέρος του πληθυσμού, ή θα

συναντούσαν έναντίωση οποιασδήποτε μορφής στις διαταγές της κυβέρνησης, ή στις πράξεις και τα μέτρα που αφορούν την άμυνα της χώρας και τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης, έχουν το δικαίωμα και την υποχρέωση να τις καταστειλουν άμεσα και αυστηρότατα με τις ένοπλες δυνάμεις που διαθέτουν, και να εξουδετερώσουν ριζικά κάθε επίθεση και κάθε αντίσταση.

«Άρθρο 2: Οι αρχηγοί στρατιάς, σωμάτων στρατού και μεραρχιών έχουν το δικαίωμα — αν το απαιτούν οι πολεμικές ανάγκες — να μετατοπίζουν, χωριστά ή ομαδικά, σε άλλες περιοχές, τον πληθυσμό πόλεων ή χωριών που θα έθεωρείτο ένοχος για προδοσία ή για κατασκοπεία.

«Άρθρο 3: Ο νόμος ισχύει από την ήμερομηνία της δημοσίευσής του»¹⁶.

Αυτά τα κείμενα — που θα γνωστούν αργότερα μονάχα — είναι τα έγκυρα, εκείνα που θα εφαρμοστούν και που θα είναι τα πιο αποτελεσματικά. Τα ίδια θα επαναληφθούν και πάλι, όταν πρόκειται να συγκαλυφθούν οι συνέπειες της εκτόπισης. Το γράμμα που απευθύνει ο Τζεμάλ, το Σεπτεμβρίου του 1915, στον αρχιμηχανικό (για την περιοχή της Συρίας) των σιδηροδρόμων της Βαγδάτης είναι ουσιαστικά δημόσιο: «Επειδή η Τετάρτη Στρατιά πληροφορήθηκε ότι ορισμένοι μηχανικοί και υπάλληλοι των σιδηροδρόμων της Βαγδάτης παίρνουν φωτογραφίες από τις μεταφορές των Αρμενίων, ή αυτού έξοχότητα ο Τζεμάλ Πασάς, αρχηγός του στρατού, διατάζει οι μηχανικοί και οι υπάλληλοι αυτοί να παραδώσουν άμέσως, μέσα σε 48 ώρες, στις Στρατιωτικές Αρχές, όλα τα αρνητικά των φωτογραφιών αυτών καθώς και όλα τα αντίτυπα που κατέχουν. Όσοι δέν παραδώσουν τις φωτογραφίες, θα τιμωρηθούν και θα δικαστούν, γιατί πήραν φωτογραφίες στο πεδίο μάχης χωρίς την απαιτούμενη άδεια».¹⁶

Το τηλεγράφημα όμως που στέλνει ο Ταλαάτ στις 18 του Νοέμβριου στο Βαλή του Χαλεπιού, αφήνει στα μυστικά αυτά ντοκουμέντα όπου αποκαλύπτεται η πραγματική πολιτική της Κυβέρνησης: «Σύμφωνα με το διάβημα που κατ' εντολή της κυβέρνησής της έκανε στην τουρκική κυβέρνηση ή αμερικανική πρεσβεία, αναφαίνεται ότι οι Αμερικανοί πρόξενοι αποκτούν ορισμένες πληροφορίες με μυστικά μέσα. Μ' όλο που απαντήσαμε ότι η εκτόπιση εφαρμόζεται με τρόπο ασφαλέστατο και άνετο, ή επιβεβαίωση αυτή δέν έφτασε για να τους πείσει· προσπαθείστε λοιπόν, την ώρα που οι Αρμένιοι φεύγουν από τις πόλεις, τα χωριά ή τα μέρη όπου έχουν συγκεντρωθεί, ν' αποφεύγετε τα επεισόδια που θα μπορούσαν να τραβήξουν την προσοχή. Από την άποψη της σημερινής πολιτικής, είναι πολύ σημαντικό να πεισθούν οι ξένοι που κυκλοφορούν

στις περιοχές αυτές, ότι η εκτόπιση γίνεται με μοναδικό σκοπό την αλλαγή του τόπου διαμονής. Για το λόγο τούτον, θα έπρεπε, δημόσια, να φέρεστε με λεπτότητα, και να εφαρμόζετε τα γνωστά μέσα μονάχα στα κατάλληλα μέρη. Με την ευκαιρία αυτή, σας συστήνω να συλλαμβάνετε τα άτομα που παρέχουν τις παραπάνω πληροφορίες, ή που προβαίνουν σε έρευνες, και να τα παραδίδετε — με άσχετα προσχήματα — στα στρατοδικεία»³³.

Οι γερμανικές μαρτυρίες αποδείχνουν κι αυτές ότι οι χωροφύλακες φροντίζουν με μεγάλη προσοχή ν' απόμακρύνουν τα πτώματα από τους δρόμους και να ισοπεδώνουν το έδαφος, όταν αναγγέλλεται η άφιξη κάποιας ξένης προσωπικότητας. Μολαταύτα, δεν εξαφανίζονται όλα τα ίχνη: «Ανέβαινα τον ποταμό Σαμπίρ, ξεκινώντας από το Μπούζετρ, μαζί με το λοχαγό Loeschebrond και τον υπαξιωματικό Rongenegger, λέει κάποιος μηχανικός: στην άριστερή όχθη του ποταμού, είδα στοίβες από κρανία και ανθρώπινους σκελετούς' μερικά κρανία ήταν διάτρητα από σφαίρες. Έδω κι εκεί, σωροί από κούτσουρα, ανακάτεμένα με ανθρώπινα κόκκαλα και κρανία. Τα πιό πολλά ήταν στοιβαγμένα μπροστά στο Κισλά Σενταντέ. Οι κάτοικοι λένε πως οι Αρμένιοι που σφαγιαστήκαν, τουφεκίστηκαν ή πνίγηκαν, πρέπει να ξεπερνούν τις 12.000»¹⁶.

ΩΣΤΕ ΛΟΙΠΟΝ ΟΛΑ ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ

Το Σεπτέμβριο του 1915, ο πρεσβευτής της Γερμανίας πληροφορείται πως σφαγιαστήκε ολόκληρος ο χριστιανικός πληθυσμός του Τζεζιρέχ, και γράφει: «Το γεγονός αυτό, καθώς και όσα αναφέρονται για την Τραπεζούντα και την Αγκυρα, είναι απόλυτα αντιφατικά με τα μέτρα που πάρθηκαν από το υπουργείο Έσωτερικών και που επέτρεπαν να ελπίζει κανείς ότι θα σταματούσε ή δίωξη των Αρμενίων, καθώς και οι γνωστές όμιότητες». Αλλά, «σε σχετική έρώτηση, ο υπουργός δηλώνει πως δε γίνονται σφαγές στην Τουρκία», και ο πρεσβευτής προσθέτει: «Από την ελάχιστη ικανοποιητική αυτήν απάντηση, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι πραγματικά έγιναν όμιότητες στο Τζεζιρέχ, και ότι η Υψηλή Πύλη νομίζει πως μπορεί ν' αποφύγει δυσάρεστες εξηγήσεις με μίαν απλή διάφευση»¹⁶.

Τον Οκτώβριο, προβλέπεται η εκτόπιση και η «έγκατάσταση» 300.000 ατόμων στο Νότο: στη Ράκκα, στο Ντέιρ-εσ-Ζόρ, στο Δυτικό Χοράν και ο Διευθυντής των πολιτικών υποθέσεων στην επαρχία του Χαλεπίου είναι βέβαιος ότι, μιά που θα φτάσουν στον προορισμό τους και θα εγκαταλειφθούν εκεί χωρίς καμιά βοήθεια, «όλοι τους θα πεθάνουν»¹⁶. Η διαδικασία συνεχίζεται το Δεκέμβριο για χιλιάδες Αρμένιους

της Κωνσταντινούπολης, και το Γενάρη του 1916 για όλους εκείνους που κατοικούν στο Χαλέπι και δε διαθέτουν κανονικά «χαρτιά» τα ίδια γίνονται το Μάρτη στο Χαλέπι — για μίαν ακόμα φορά — στο Μαρράχ, στην Προύσσα, στην Άδριανούπολη, στην Αγκυρα, στην Κόνια.

Τον Απρίλη του 1916, ένα χρόνο ύστερα από τις αρχικές μαζικές εκτοπίσεις, εκείνοι που κατόρθωσαν να σταματήσουν κάπου στο δρόμο, μετατοπίζονται και πάλι προς την έρημο, προς το Ντέιρ-εσ-Ζόρ, όλο και πιό μακριά.

Τον Αύγουστο, οι γερμανοί πράκτορες έχουν την εντύπωση πως η κατάσταση βελτιώνεται' αλλά η εικόνα παραμένει ζοφερή. Αυτό αποδειχεται από τη μαρτυρία κάποιου Γερμανού αξιωματικού, που την αναφέρει ο Hoffmann, Γερμανός πρόξενος στο Χαλέπι: «Ο δρόμος από το Χαλέπι στο Ντέιρ-εσ-Ζόρ (απ' όπου για μήνες περνούσαν οι συνοδείες των μεταγομένων) παρουσιάζει τώρα διαφορετική όψη: ξαφνικά έρημώθηκε. Υπάρχουν βέβαια ακόμα αρκετά σημαντικά στρατόπεδα συγκέντωσης Αρμενίων σε περιοχές κοντά στο Χαλέπι. Πιό μακριά, στο Νότο, ύστερα από το Μεσκενέ, τα στρατόπεδα είναι πολύ πιό άραια. Από τους μεγάλους σταθμούς, η Σιάπκα έχει ολότελα εκκενωθεί, καθώς και το Ντέιρ-εσ-Ζόρ, αν εξαίρεσουμε μερικές εκατοντάδες τεχνίτες που εργάζονται για το στρατό: έδω και οκτώ δομάδες, στο μέρος τούτο, υπήρχαν ακόμα πολλές χιλιάδες Αρμένιοι συγκεντρωμένοι σε στρατόπεδα (20.000 σύμφωνα με μιά τουρκική πηγή). Οι Τούρκοι απομάκρυναν τους πνευματικούς τους ήγέτες — δασκάλους, δικηγόρους, ιερωμένους — και τους κλείσανε σε δημόσια κτίρια (δηλαδή σε φυλακές). Όλοι οι άλλοι εξαφανίστηκαν, ακόμα κι εκείνοι που είχαν κατά κάποιο τρόπο εγκατασταθεί σε μέρη πιό βορεινά. Σύμφωνα με την επίσημη έκδοχή, έχουν μετατοπισθεί πιό μακριά — κοντά στη Μοσούλη (δηλαδή οι Τούρκοι διάλεξαν ένα δρόμο που δε θα επιτρέψει παρά μονάχα σε ελάχιστους να φτάσουν ζωντανοί στον προορισμό τους).

Όλοι πιστεύουν πως σφαγιαστήκαν στις μικρές πεδιάδες, νότια του Ντέιρ-εσ-Ζόρ, ανάμεσά στον Εύφρατη και στον Σαμπίρ. Οι Αρμένιοι μεταφέρθηκαν εκεί λίγο-λίγο — σε ομάδες που αποτελούνταν από μερικές εκατοντάδες ή κάθε μιá — και σκοτώθηκαν από όρδες Τσερκέζων, που οι Τούρκοι τους είχαν επιστρατεύσει για τούτην την κατάσταση. Ο αξιωματικός τα πληροφορήθηκε όλα αυτά από έναν Άραβα, που μόλις είχε γυρίσει από το μέρος όπου διαδραματίστηκαν τα αιματηρά γεγονότα, και όπου τον είχε σπρώξει ή περιέργεια. Κατά τη γνώμη του αξιωματικού, ο άνθρωπος αυτός ήταν αξιόπιστος. Στην αφήγησή του (που παραλείπω έδω τις λεπτομέρειές της) ανέφερε ακόμα ότι, εκεί που είχε πάει, οι τελευταίοι 300 Αρμένιοι περίμεναν τη στιγμή που θα σφαγια-

ζονται — οι μισοί το απόγεμα και οι άλλοι την επόμενη νύχτα. Πολλοί Ἀρμένιοι βρήκαν καταφύγιο στους Ἀραβες τῆς περιοχῆς. Οἱ χωροφύλακες τοὺς ἀναζητοῦν, ὀργανώνοντας ἕνα πραγματικὸ ἀνθρωποκυνηγητό, φορτώνουν τοὺς αἰχμαλώτους σὲ βάρκες, στὸν Εὐφράτη, καὶ τοὺς πᾶνε στὸ Ντέρ-εσ-Ζόρ»¹⁶.

Τὸν Αὐγουστο, καινούργιες στατιστικὲς ἀναφέρουν τὰ παρακάτω, μὲ βάση μιὰν ἀπογραφή πού ἔγινε στὸ Χαλέπι, σ' ἕνα γερμανικὸ ὄρφανοτροφεῖο: σώθηκαν 720 — ἴσα - ἴσα τὰ ὄρφανὰ — ἀπὸ 3.336 ἐκτοπισμένους, δηλαδὴ ἔχουμε 78,50 ο «ἐξαφανίσεις» στὴν ἴδια αὐτὴν ἐκθεση, καὶ ἄλλοι ἀριθμοὶ εἶναι πολὺ ἐνδεικτικοί: 53 μητέρες πέθαναν ἀπὸ «φυσικὸ» θάνατο καὶ 379 «ἀπὸ μὴ - φυσικὸ θάνατο»¹⁶. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες αὐτές, καταλαβαίνει κανεὶς πολὺ καλά ὅτι οἱ διπλωμάτες παρεμβαίνουν, συνειδητοποιώντας ὅμως πὼς δὲν ὑπάρχει πιά καμιά ἐλπίδα — ἔστω κι ἂν οἱ Τοῦρκοι ἀποκρούουν κάθε ἐξωτερικὴ παρέμβαση ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γερμανὸς πρεσβευτῆς τὰ λέει καθαρά: «Τοὺς μίλησα σὲ ἔντονο τόνο, μὰ οἱ διμαρτυρίες μου στάθηκαν ἀνώφελες: οἱ τουρκικὲς ὑποσχέσεις πὼς δὲ θὰ γίνουν καινούργιες ἐκτοπίσεις δὲν ἔχουν καμιά ἀξία»¹⁶. Γιατὶ οἱ Τοῦρκοι εἴτε ὑπόσχονται πολλά, εἴτε ἀπαντοῦν ἀόριστα, μὲ ὑπεφυγές. Καὶ στὰ 1916, δίνουν μεγαλόσχημες ὑποσχέσεις: «Μόλις τελειώσει ὁ πόλεμος, ὅλα θὰ κανονιστοῦν»¹⁶.

Τὴν ἐπαύριο κιόλας τῆς 23ης τοῦ Ἀπριλίου, ὁ Ταλαάτ ἐγκαινιάζει τούτην τὴν τακτική: νὰ δίνει ὑποσχέσεις χωρὶς νὰ τις τηρεῖ, μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ κερδίζει καιρό. Καὶ πραγματικά, ὁ Γερμανὸς Πρεσβευτῆς ἀναφέρει μιὰ συνομιλία μὲ τὸν Ταλαάτ, ἀναφορικὰ μὲ τοὺς ἀθῶους πού ἔχουν συλληφθεῖ μαζί μὲ τοὺς ἄλλους, συνομιλία ὅπου ἀποδείχεται ὅτι «ὁ Ταλαάτ, μὲ δική του πρωτοβουλία καὶ χωρὶς καμιά ἐξωτερικὴ παρέμβαση, θὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ ξαναγυρίσουν». Κανένας ὅμως δὲν τοὺς ξαναεἶδε ποτέ.

Ἀνάμεσα στὰ θύματα τῆς ἐκτόπισης εἶναι καὶ ὅλοι ὅσοι κατόρθωσαν νὰ καταφύγουν στὸν Καύκασο ἢ στὴν Περσία, ἀλλὰ κι αὐτῶν ἡ μοῖρα εἶναι ἀβέβαιη, γιατί εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀσάθεια τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Οἱ σφαγὲς ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες ἢ τὶς ἤττες τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, πού πότε - πότε κατακτοῦν καινούργιες περιοχὲς — ἀκόμα κι ἐξω ἀπὸ τὸ ἔδαφός τους, στὸ Ρωσικὸ Καύκασο ἢ τὴν Περσία — καὶ πότε - πότε ὀπισθοχωροῦν ὅταν ξαναρχίζει ἡ ρωσικὴ προέλαση ἄλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν ὄλεθρο τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ πού ἀκολουθεῖ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση, οἱ σφαγὲς ξαναρχίζουν σὲ μεγάλη κλίμακα. Ἀκόμα καὶ στὸ τουρκικὸ ἔδαφος, ὑπάρχουν αὐτοὶ πού δὲν ἔχουν πεθάνει, πού δύσκολα ἐπιζοῦν στὴν ἐκτόπιση, ἔτσι πού ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ στοὺς δρόμους ἢ στὴν ἔρημο, συγκεντρω-

θεῖ σὲ στρατόπεδα, στερημένοι παντοῦ ἀπὸ τὸ κάθε τι, χωρὶς τροφή, χωρὶς νερό.

Οἱ Ἀρμένιοι ἔχουν βέβαια πάντα τὴ δυνατότητα νὰ ξεφύγουν τὴ γενοκτονία, ἂν δεχτοῦν νὰ ἐξισλαμιστοῦν: ἡ δυνατότητα αὐτὴ, πού σπάνια προσφέρεται στοὺς ἄντρες (καὶ αὐτοὶ ἄλλωστε δὲν τὴν δέχονται σχεδὸν ποτέ), ἐπιτρέπει σὲ πολυάριθμες γυναῖκες καὶ κοριτσάκια ν' ἀποφύγουν τὸν ἄμεσο θάνατο. Δεκάδες χιλιάδες ἀρμένισσες ἐξαφανίζονται ἔτσι στὰ χαρέμια — εὐκόλη λεία γιὰ τοὺς μουσουλμάνους ἐκείνους πού δὲν τοὺς φτάνει νὰ τὶς βιάσουν. Πρόκειται ὅμως σχεδὸν πάντα γιὰ ἀναγκαστικούς ἐξισλαμισμούς, κι ἐκείνες πού ἀρνοῦνται ν' ὑποκύβουν στὴ βία καὶ νὰ χάσουν ἔτσι κάθε προσωπικὴ οὐτότητα, ρίχνονται στὸν Εὐφράτη μαζί μὲ τὰ παιδιὰ τους. . . Ἄλλωστε, ἡ ἴδια ἡ Κυβέρνηση ἀποκρούει τελικὰ τὴ λύση αὐτὴ, καὶ προτιμᾷ τὴν δλοκληρωτικὴ ἐξόντωση ἐνὸς λαοῦ πού δὲν εἶναι πιά δυνατό παρά νὰ τὴν μισεῖ. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐκφράζεται καὶ ὁ Ταλαάτ σὲ ἰδιωτικὲς συνομιλίες: τὰ ἐπίσημα κείμενα ἐπιβεβαιώνουν κι αὐτὰ τὸν τελευταῖο τοῦτον προσανατολισμό, καὶ ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιὰ παιδιὰ. Αὐτὸ διαπιστώνεται καὶ σὲ ἄλλα μυστικὰ τηλεγραφήματα τοῦ Ταλαάτ: «Περιμαζέψτε καὶ φροντίστε μονάχα τὰ ὄρφανὰ, πού γρήγορα θὰ ξεχάσουν τὴ φρίκη πού ἔζησαν οἱ γονεῖς τους. Καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους στείλτε τους μὲ τὰ καραβάκια» (12 τοῦ Δεκεμβρίου, 1915).

«Τὴν ὥρα πού χιλιάδες μουσουλμάνοι μετανάστες καὶ χῆρες πολεμιστῶν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ προστασία καὶ τροφή, ἀπαράδεχτο εἶναι νὰ ξεοδεύουμε γιὰ παιδιὰ γνωστῶν ἀτόμων*, πού αὐριο θάχουν γίνε ἐπικίνδυνα. Πρέπει νὰ διωχτοῦν ἀπὸ τὴν Ἐπαρχία καὶ ν' ἀκολουθήσουν τὰ καραβάκια τῶν ἐκτοπιζομένων, καὶ σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες μας ὁδηγίες, νὰ σταλοῦν στὴ Σεβάστεια ὅσοι ὡς τώρα ἐπαίρναν βοήθεια» (23 τοῦ Γενάρη 1916).

«Μὲ τὸ πρόσχημα πὼς θὰ τοὺς περιποιηθεῖ ἡ Διοίκηση Ἐκτοπισμένων, πρέπει νὰ συλληφθοῦν (χωρὶς νὰ τὸ ὑποφιαστεῖ κανεὶς) καὶ νὰ ἐξοντωθοῦν μαζικὰ τὰ παιδιὰ τῶν γνωστῶν ἀτόμων*, πού κατὰ διαταγὴ τοῦ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν, τὰ ἔχουν περιμαζέψει καὶ φροντίσει στὰ στρατιωτικὰ τμήματα. Περιμένουμε ἀναφορά» (7 τοῦ Μάρτη 1916)³³.

Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς εκπροσώπους: «Ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση διόρισε γιὰ τὰ ὄρφανοτροφεῖα ἕναν εἰδικὸ Ἐπίτροπο πού ἔχει ἐπιφορτισθεῖ ν' ἀναλάβει τὰ παιδιὰ, στὰ πλαίσια τῆς τουρκικῆς διοίκησης. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες ἀπὸ δεύτερο χέρι, ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζεται στὶς ἀκόλουθες ἀρχές: τὰ ἀ-

* Δηλαδὴ Ἀρμενίων...

γόρια πάνω από δεκατριών χρονών θα απελαθούν και τα κορίτσια πάνω από δεκατριών χρονών θα παντρευτούν (με μουσουλμάνους, βέβαια). Τα παιδιά ανάμεσα στα δέκα και τα δεκατρία, που έχουν επηρεαστεί από γεγονότα, θα χωριστούν από τα νεότερα, και θα μπουν σε τουρκικά Ώρφανοτροφεία, όπου θα τους διδαχθεί κάποιο επάγγελμα. Τα παιδιά κάτω των δέκα ετών θ' ανατραφούν σε ειδικά Ίδρύματα. Μ' άλλα λόγια, αυτό σημαίνει πως τα αγόρια που είναι πάνω από δέκα χρονών θα θανατωθούν, και τα κορίτσια της ίδιας ηλικίας θα τοποθετηθούν σε «χάρμα»¹⁶.

Δέν πρέπει λοιπόν να μάς φανούν εκπληκτικοί οι αριθμοί που δίνει και πάλι ο Lepsius. Από τα 1916 κιόλας, είκοσι χρόνια ύστερα από το βιβλίο που είχε αφιερώσει στα θύματα του Άμπντουλ Χαμίτ, δημοσιεύει μίαν εύσυνειδήτη και μυστική έκθεση πάνω στις σφαγές, παρ' όλους τους ένδοξασμούς του να κατηγορήσει ένα σύμμαχο της ίδιας του της Κυβέρνησης. Ο πίνακας του για το σύνολο των Άρμενίων που κατοικούν στην Τουρκία δείχνει πως από 1.845.450, οι 1.396.350, δηλαδή τα 75ο ο, «έκτοπιστηκαν ή θανατώθηκαν». Πρέπει εδώ να θυμίσουμε πως οι έκτοπισεις εξακολουθούν πολύ καιρό ύστερα από τον απολογισμό τούτον. Στον πίνακα περιλαμβάνεται ακόμα ο αριθμός των φυγάδων (244.000), καθώς και ο αριθμός εκείνων που σώθηκαν: 204.700. Και όπως ο πίνακας αναφέρει λεπτομερειακά τί έγινε στο κάθε βιλαέτι, βλέπουμε πως, για την Κιλικία, τη Βόρεια Συρία, και την Ανατολική Ανατολία, ή στήλη αυτών που επιζήσανε είναι δλότελα άδειανή... Αντίθετα, σημειώνονται μονάχα 10.000 έκτοπισμένοι για την Κωνσταντινούπολη και για την Ίερουσαλήμ, τη Βηρυτό, τη Βαγδάτη, και τη Δαμασκό, άδειανή είναι ή στήλη των θυμάτων³⁷. Έστω κι αν τα αριθμητικά στοιχεία δέν μπρρουν να θεωρηθούν δλότελα ακριβή, συμπληρώνουν τις πληροφορίες που υπάρχουν για τη γεωγραφία της γενοκτονίας.

Και όταν όλα — ή σχεδόν όλα — έχουν πιά τελειώσει, το Φλεβάρη του 1917, ο Ταλαάτ που σ' αυτό το άναμεταξύ διορίστηκε Μεγάλος Βεζίρης, θεβαιώνει πως πρόθεσή του είναι «να δώσει μιá καινούργια κατεύθυνση στην πολιτική των εθνότητων» και το γερμανικό τηλεγράφημα λέει ακόμα ότι ο Ταλαάτ «κάλεσε τους Άρμενίους θρησκευτικούς ηγέτες, τον Καθολικό και τον Οικουμενικό Πατριάρχη, για να τους πεί πως ο Άρμενικός πληθυσμός μπορεί να είναι σίγουρος ότι οι Τουρκικές Άρχές θα σεβαστούν τα συνταγματικά του δικαιώματα και θα προσπαθήσουν να επανρθώσουν τα όσα είχαν γίνει από την προηγούμενη κυβέρνηση κάτω από την πίεση της πολεμικής κατάστασης. Με το πνεύμα τούτο έχουν κιόλας δοθεί διαταγές στις διάφορες τοπικές Άρχές»¹⁶. Και πρωτύτερα, στα 1895, μιá και είχαν τελειώσει οι σφαγές, ο τελάλης

περνούσε στους δρόμους της Σεβάστειας και άπειλούσε με θάνατο όσους «άπό τώρα και μπρός», θα σκότωναν ή θα λεηλατούσαν...⁷. Και τούτην ακόμα τη φορά, οι ύποσχέσεις της «νέας Κυβέρνησης είναι μονάχα προφορικές: όλα εξακολουθούν, και όμως πάνε δυό χρόνια τώρα που έχουν άρχισει οι έκτοπισεις.

Και αν το μεγαλύτερο μέρος της επιχείρησης έχει κιόλας τελειώσει την άνοιξη του 1917, είναι ύσως γιατί ή πολεμική κατάσταση δέν είναι άρκετά εύνοική για να επιτρέψει τη συνέχιση της επιχείρησης, και σίγουρα γιατί δέν υπάρχουν πιά, στην πραγματικότητα, χωριά που πρέπει να εκκενωθούν, άνθρωποι που πρέπει να δολοφονηθούν, γυναίκες που πρέπει να διασθούν, ή παιδιά για να πνιγούν. Γι' αυτό άλλωστε, από τον Αύγουστο του 1915 κιόλας, ο Γερμανός Πρόξενος στο Έρζερούμ γράφει: «Η άπέλαση των Άρμενίων κοντεύει να τελειώσει — κι αυτό σημαίνει πως στην περιοχή του Προξενείου μου δέν υπάρχουν πιά Άρμένιοι»¹⁶.

Στην πραγματικότητα, στόχος των κυβερνητικών μέτρων, στο σύνολό τους, είναι ο άρμενικός λαός σαν εθνότητα. Πώς να δικαιολογήσει κανείς άλλιώτικα όλα τα δεινά που έχουν ύποστει γυναίκες, παιδιά, γέροι; Πρόκειται εδώ για την εξόντωση ενός λαού, για τη φυσική του εξόντωση. Και οι δθήθεν εξαγέρσεις δέν είναι τίποτ' άλλο παρ' μιá ρηχή δικαιολογία: πρέπει να ξεριζωθεί από τις έστιές της ή άρμενική φυλή, και όταν ξεριζωθεί, να ξεκληριστεί. Κι έκτός απ' αυτά, ή γενοκτονία συνοδεύεται από άλλα μέτρα, διοικητικά και πολιτικά. Ύστερα από τα διάτάγματα αναφορικά με την έκτόπιση, έρχεται ο «προσωρινός νόμος» του Σεπτέμβρη 1915 «αναφορικά με την ιδιοκτησία, τις όφειλές και τις άπαιτήσεις των ιδιωτικών και νομικών προσώπων που έχουν μετατοπισθεί σε άλλα μέρη»:

Άρθρο 1: Οι ιδιοκτησίες, οι όφειλές και οι άπαιτήσεις των ιδιωτών και των νομικών προσώπων που έχουν μετατοπισθεί, σύμφωνα με τον προσωρινό νόμο της 27ης του Μάη 1915, εκκαθαρίζονται από τα Δικαστήρια ύστερα από την παρουσίαση απολογισμού που καταρτίζεται ειδικά για κάθε άτομο από μιάν Ήπιτροπή συγκαλουμένη για την περίπτωση.

Άρθρο 2: Οι οικοδομές («δάκφ Ίτζαρετεϊνλί») και τα κτήματα («δάκφ») που άνήκουν στα πρόσωπα τα αναφερόμενα στο Άρθρο 1, έγγράφονται για λογαριασμό του Ταμείου που εξαρτάται από το Ύπουργείο των Κοινοφελών Ίδρυμάτων τα άλλα άκίνητα έγγράφονται για λογαριασμό του Ύπουργείου Οικονομικών. Ύστερα από την εκκαθάριση της κατάστασης του ιδιοκτήτη, θα του παραδοθεί το ύπόλοιπο από το ποσό της αξίας της ιδιοκτησίας του, που θα του πληρωθεί από το ένα από τα δυό παραπάνω Ύπουργεία. Στις δίκες αναφορικά με τα άκίνητα, ή

έκεινες που σχετίζονται με τις αμφισβητήσεις ιδιοκτησίας ή άλλων αντικειμένων, ο αντίδικος θα αντιπροσωπεύεται από υπαλλήλους του κτηματολογίου. Η ιδιοκτησία μπορεί να επιβεβαιωθεί και με άλλες αποδείξεις εκτός από τα στοιχεία ιδιοκτησίας, που χορηγούνται από το Υπουργείο του Κτηματολογίου, με την προϋπόθεση ότι δε θα πρόκειται για απόκρυφες πράξεις. "Αν στις πράξεις μεταβίβασης και πώλησης που πραγματοποιούνται από τα προαναφερόμενα πρόσωπα, δεκαπέντε μέρες πριν από τη μετατόπισή τους, διαπιστωθεί — ύστερα από εκδίκαση της υπόθεσης — ή ύπαρξη υπερβολικής εικονικότητας, ή απάτης, ή διεκπεραιωμένη πράξη θεωρείται άκυρη».

Άρθρο 3: Τα ρευστά χρήματα, ή εγκαταλειμμένη κινητή περιουσία, οι απαιτήσεις και οι παρακαταθέσεις των προαναφερομένων προσώπων, συγκεντρώνονται, κατάσχονται και απαιτούνται από τους Προέδρους των ειδικών Επιτροπών, και ταυτόχρονα πραγματοποιείται ή πώληση των εγκαταλειμμένων ακινήτων, που δε βρίσκονται υπό αμφισβήτηση. Τα ποσά που προέρχονται από τις πράξεις αυτές καταθέτονται στα Ταμεία του Υπουργείου Οικονομικών στο όνομα του ιδιοκτήτη τους¹⁶.

Κ. λ. π.—Η ίδια νομική ακρίβεια των άλλων δώδεκα άρθρων του Νόμου τούτου, δεν πρέπει να συγκαλύπτει τον καθαρά τυπικό χαρακτήρα του: είναι γνωστό πώς κανένας δεν πρόκειται πια να ξαναγυρίσει. Και το Άρθρο 7 του Νόμου αποκτά έτσι άλλη βαρύτητα: «... Έκείνοι που βρίσκονται σε τρέχουσες αντιδικίες με τα μεταπολιτιστικά πρόσωπα, είναι ελεύθεροι ν' αποσταθούν στις Επιτροπές ή ν' αφήσουν την κάθε υπόθεση ν' ακολουθεί την κανονική της πορεία, σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις του νόμου...». Τρεις μήνες αργότερα, ο γερμανός Πρεσβευτής που, κατά τη γνώμη του, «οι εκποτισμένοι αποκλείεται να ξανάβρουν τις περιουσίες τους που έχουν κατασχεθεί από την Κυβέρνηση», αναφέρεται σε μιάν επίσημη δήλωση: «Η επιστροφή των ανθρώπων αυτών είναι αδύνατη· δε θα ξανάβρισκαν οσα άλλοτε τους ανήκαν, γιατί σ' αυτό το αναμεταξύ ή Επιτροπή για την εκκαθάριση θα έχει όλα κατάσχει»¹⁶. Και πραγματικά, μιὰ λεηλασία χωρίς προηγούμενο ακολούθησε — και πολλές φορές μάλιστα προηγήθηκε — την εκτόπιση: αφού εξόντωσαν τους ανθρώπους, καταγγίνονται τώρα να μοιράσουν τα υπάρχοντά τους. Δεν πρέπει ν' απομείνει στη χώρα αυτήν κανένα ίχνος από τη φυλή των *Αρμενίων*.

Και όταν η γενοκτονία έχει προχωρήσει αρκετά, καταργείται και το αρμενικό Σύνταγμα του 1863, γιατί ταυτόχρονα πρέπει απαραίτητα να «καταστραφεί και ο πολιτισμός των Αρμενίων»¹⁶. Σ' αυτό αποδίδεται ένα διάταγμα του Αυγούστου 1916, που συνοδεύεται από διάφορα μέτρα αναδιάρθρωσης της αρμενικής θρησκευτικής οργάνωσης. Με τη μονό-

πλευρη κατάργηση όλων των δεσμών ανάμεσα στον Καθολικό του Έσονταιζίν και τους δημοθρήσκους του που είναι εγκαταστημένοι στην Τουρκία, όπως και με την αναδιάρθρωση της θρησκευτικής ιεραρχίας για το όφελος του Πατριαρχείου της Ιερουσαλήμ, ή Κυβέρνηση εκδηλώνει έναν καινούργιο τύπο ανάμιξης στην ίδια τη ζωή της αρμενικής κοινότητας: έτσι παραβιάζει και το Άρθρο 62 της Συνθήκης του Βερολίνου πάνω στην ελευθερία του θρησκευματος. *Μα τί σημασία έχει, αφού δεν υπάρχει πια αρμενική κοινότητα: προορισμός των μέτρων αυτών είναι μονάχα να επισφραγίσουν την «έπιτυχία» της εκτόπισης και να κλείσουν μιὰ για πάντα το αρμενικό ζήτημα.*

Τρεις εβδομάδες αργότερα, ο Γερμανός πρεσβευτής στέλνει στο Βερολίνο μιάν εξαίρετη περίληψη της όλης επιχείρησης: «Με τον καινούριο Νόμο, ολοκληρώνονται τα κυβερνητικά μέτρα που είχαν για σκοπό να εξοντώσουν τους Οθωμανούς Αρμένιους σαν ζωντανό Έθνος. Ύστερα από τις μαζικές εκτοπίσεις, τις σφαγές των ανδρών, τον καταναγκαστικό εξισλαμισμό εκείνων που κατόρθωσαν να επιζήσουν, καθώς και των παιδιών, έγινε κατάσχεση πάνω στις περιουσίες τους, και τώρα εξαρθρώθημε ολότελα ή πολιτική κοινότητα»¹⁶.

ΠΟΙΟΣ ΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ;

Όλοφάνερο είναι πώς όλες οι αποφάσεις για την εκτόπιση και τις συνέπειές της παίρνονται από την Κυβέρνηση: παντοδύναμη, ή Κυβέρνηση κάνει ό,τι θέλει και όποτε το θέλει· οι επίσημες διοικητικές υπηρεσίες της είναι υποταγμένες, υπάκουες και πειθαρχημένες. Πολύ ρηχό είναι λοιπόν το επιχείρημα που ο Χαλίλ, Πρόεδρος της Βουλής, αντιτάσσει στο Γερμανό Πρεσβευτή, λέγοντάς του: «Η Κυβέρνηση δεν επιδοκιμάζει βέβαια τις σφαγές και τις άλλες ωμότητες, αλλά δεν είναι πάντα σε θέση να εμποδίσει τις διάφορες βιαιοπραγίες που διαπράττονται από το λαό, και οι κατώτερες αρχές έκαναν σφάλματα τον καιρό της εφαρμογής των μέτρων εκτόπισης».¹⁶

Όμως ή εξουσία ν' ανήκει πάντα στη μικρή αυτήν πατρία της Επιτροπής «Έγωση και Πρόοδος» που δεν έχει περισσότερα από 40 μέλη· όπως και να είναι, οι άνθρωποι αυτοί παίρνουν όλες τις αποφάσεις και κανένας δεν τολμά να διαμαρτυρηθεί. Η αλύγιστη θέλησή τους ενισχύεται από τη χρήση της τρομοκρατίας, και αυτό εξηγεί τη συνενοχή και την υπακοή της διοίκησης. Μερικοί δημόσιοι υπάλληλοι αρνούνται να εφαρμόσουν τα απάνθρωπα αυτά μέτρα, ή τα εφαρμόζουν με μιὰ σχετική μετριότητα, αλλά κι αυτό θεωρείται απαράδεκτο: μόλις γνωσθεί κάτι σε βάρος τους, καθαιρούνται, πολλές φορές φυλακίζονται, τιμωρούν-

ται με άλλους τρόπους — κι ακόμα πιδ αυστηρά όταν άρνούνται να συμμορφωθούν στα μέτρα έκτόπισης. Έτσι ο Τζελάλ Μπέης, Βαλής στο Χαλέπι, ανακαλείται, και σε αντικατάσταση στέλνουν εκεί έναν πιδ σκληρό άξιωματούχο, τον Μπεκίρ Σαμί Μπέη· αυτό είναι το πιδ γνωστό παράδειγμα, αλλά τα ίδια επαναλαμβάνονται και με το Βαλή της Άγκυρας, και πολυάριθμοι είναι οι «καϊμακάμηδες» ή οι «μουτσαριφηδες» που καθαιρούνται — ο ένας τους μάλιστα εκτελείται.

Γιατί ή Έπιτροπή διατήρησε σε όλόκληρη τη χώρα το δίκτυο από τα μέλη όπου στηρίχθηκε πριν ακόμα από τα 1908, και μάλιστα ανέπτυξε το δίκτυο τουτο για την περίσταση· έχει τώρα εξελιχθεί σ' ένα είδος παράλληλης διοίκησης, μυστικής και παντοδύναμης. Χρησιμοποιείται για να εξασφαλίζει και να ελέγχει — πέρα από την επίσημη εξουσία των υπεύθυνων διοικητικών υπαλλήλων — την εκτέλεση των μέτρων που έχουν αποφασιστεί στην Κωνσταντινούπολη· έχει άλλωστε και μίαν ειδική όνομασία: «Τεσιλάτ-ι-Μαχουσσέ», δηλαδή «ειδική όργανωση». Η λειτουργία της αποκαλύφθηκε στη δικη που άποκλήθηκε «δικη των Ένωτικών» και που έγινε στην Κωνσταντινούπολη στα 1919: ή παραπάνω όργανωση άποτελούμενη από άτομα που άποφυλακίστηκαν μόνο και μόνο γι' αυτόν το σκοπό, έπαιρνε έντολες από την Κωνσταντινούπολη ή και από τοπικές Άρχές, αλλά πάντα από μέλη της Έπιτροπής. Και λόγος ύπαρξής της ήταν άποκλειστικά οι λεηλασίες και οι σφαγές — των Άρμενίων πάνω άπ' όλα, αλλά και, σε μικρότερη κλίμακα, άλλων στοιχείων του πληθυσμού. Τα τεκμήρια που παρατέθηκαν στη δικη των Ένωτικών, καθώς και το ίδιο το κατηγορητήριο, που όλα τους δημοσιεύτηκαν την εποχή εκείνη στο Έπίσημο Όργανο της Αυτοκρατορίας («Τακτίμ-Βακαγί»), δείχνουν τον πρωταρχικό ρόλο που άσυζήτητα παίζανε στην ύπόθεση αυτήν οι άρχηγοί της Έπιτροπής: ο Ναζίμ, ο Τζεβάτ, ο Μπεχαεντίν Σακίρ, μαζί με τον Έμβέρ, τον Τζεμάλ και τον Ταλαάτ: για τον Ταλαάτ, όλα μαρτυρούν πως στάθηκε άναμφισβήτητα ο ύποκνητής και, σε τελευταία άνάλυση, ο «ιθύνων νοός» της έκτόπισης.

Με βάση τις γερμανικές εκθέσεις, μπορεί κανείς να ανακαλύψει ένα είδος κατανομής του έργου: ο Τζεμάλ δηλώνει πως ο «Ταλαάτ πασάς άποφασίζει για τις διαστάσεις της έκτόπισης, ενώ εκείνος — ο Τζεμάλ — άσχολείται άποκλειστικά με την εκτέλεση, από στρατιωτική άποψη, των διαταγών που δίνει το ύπουργείο Έσωτερικών». ¹⁶ Έτσι εξηγείται ή παρουσία, σε κάθε πόλη, έντεταλμένων της Έπιτροπής, που ρόλος τους είναι να βοηθούν τους επίσημους εκπροσώπους της Κυβέρνησης, δηλαδή να τους επιβλέπουν και να τους άναγκάζουν να εκτελούν τις άποφάσεις που ή Έπιτροπή παίρνει στην Κωνσταντινούπολη, ή πολλές φορές ν' άκυρώνουν επί τόπου τις είρηνευτικές διαταγές· και όταν οι υπάλληλοι

δείχνουν κάποια άπειθαρχία, τους άντικαθιστούν την ίδια ώρα. Ο Γερμανός ύπολοχαγός Stange, αναφέρει τον Άύγουστο του 1915, ότι στο Έρζερούμ λόγου χάρη «ή έκτόπιση και ο άφανισμός των Άρμενίων άποφασίστηκε από την Έπιτροπή των Νεοτούρκων στην Κωνσταντινούπολη και όργανώθηκε και εκτελέστηκε με τη βοήθεια στρατιωτών και έθελοντών. Πολλά μέλη της Έπιτροπής θρίσκονταν εκεί για να επιβλέπουν την εφαρμογή των μέτρων: ο Χιλμί Μπέης, ο Σακίρ Μπέης — άπεσταλμένος στο Έρζερούμ — και ο Σεύφουλά Μπέης· εκτός άπ' αυτούς είχαν διοριστεί εκεί και ο Σουλουσι Μπέης σαν Άρχηγός της Άστυνομίας και ο Μαχμούτ Καμίλ πασάς σα γενικός άρχηγός των έπιχειρήσεων». ¹⁶

Οι άνθρωποι λοιπόν που διευθύνουν την Τουρκία την εποχή εκείνη, δεν είναι πια μονάχα μέλη μιας ομάδας άποφασιστικής και βίαιης, που τους άρέσει να παίζουν χαρτιά ή ν' άδράχνουν τα πιστόλια τους, αλλά και επικίνδυνοι έγκληματίες. Η μαρτυρία του Μοργκεντάου άποκτά εδώ όλη τη σημασία της: «Συζητούσα κάποτε με το Μπεντρι Μπέη, Διευθυντή της Άστυνομίας της Κωνσταντινούπολης, για τις μέθοδες που χρησιμοποιούνταν. Ο Μπεντρι περιέγραφε με άποκρουστική ευχαρίστηση τα διάφορα βασανιστήρια· δεν έκρυβε καθόλου πως ή τουρκική κυβέρνηση ύποκινούσε τα βασανιστήρια αυτά και πως ο ίδιος, όπως και όλοι οι Τούρκοι δημόσιοι υπάλληλοι, έπιδοκίμαζε τη μεταχείριση αυτή της μισητής φυλής. Μου διηγήθηκε ότι οι λεπτομέρειες των έπιχειρήσεων συζητούνταν στις συγκεντρώσεις της Έπιτροπής «Ένωση και Πρόσδος». Κάθε καινούργια μέθοδος βασανισμού χειροκρατούνταν σα θαυμαστή ανακάλυψη, και τα μέλη που παραβρίσκονταν τακτικά στις συγκεντρώσεις προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να εφεύρουν κάτι το πρωτότυπο». ¹⁷ Και όπως το διαπιστώνει ο Γερμανός Πρόξενος στο Έρζερούμ, οι άνθρωποι αυτοί στηρίζονται πάνω στους όμοϊδεάτες τους: «Στην τοπική έπιτροπή, μια μικρή ομάδα από άτομα κατωτέρου επιπέδου, αλλά που τρομοκρατούν τους άλλους, ώθούμενοι από προσωπικά συμφέροντα και από άπληστία, κηρύσσουν την έξόντωση των Άρμενίων. Αυτοί άλλωστε οι ίδιοι, με τη θάναυση συμπεριφορά τους, στα κατακτημένα έδάφη — το Άρντανους, το Άρνταχάν, το Όλτι κ.τ.λ. — δυσφήμισαν την Τουρκία και την κατάστησαν μισητή στους μουσουλμάνους κατοίκους της Ρωσίας. Και δυστυχώς, ή κρυφή έπιρροή των ανθρώπων αυτών — που έχουν και άντιγερμανικά αισθήματα — είναι πολύ μεγαλύτερη άπ' ότι θα νόμιζε κανείς. Άπόκτησαν έπιρροή με τις τρομοκρατικές τους μέθοδες, και δεν είναι δυνατό να τη χάσουν παρά με μια δυναμική δράση έναντίον τους. Η επέκταση της έπιρροής και των μεθόδων διακυβέρνησης των άτόμων αυτών άποτελεί κίνδυνο όχι μονάχα για την Τουρκία,

ἀλλὰ καὶ γιὰ μᾶς τοὺς συμμάχους τῆς. Καὶ πραγματικά, ὁ διακανονισμὸς τοῦ ἀρμενικοῦ ζητήματος ἀποδείχνει ὀλοκάθαρα πόσο ἐπικίνδυνον εἶναι ἡ ἐξουσία σὲ χέρια προσώπων ἀνεύθυνων, πού μόνο τοὺς κίνητρο εἶναι τὸ προσωπικὸ συμφέρον». ¹⁶

Ὅσο γιὰ τὸ μουσουλμανικὸ πληθυσμὸ, ἀκόμα κι ἂν δὲν ἔχει ἀμεση ἀνάμειξη στὴν ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων, ἡ τουρκικὴ Κυβέρνηση θρῖσκει σ' αὐτὸν ἓνα στήριγμα συμπληρωματικὸ καὶ ὠφέλιμο: καὶ πρῶτα - πρῶτα γιὰ τὴν ἡγεμονία — τουλάχιστον στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἐκτόπισης — δίνει τεράστια εὐρύτητα σὲ πράξεις συνηθισμένες στὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο, πράξεις πού ἐκτελοῦνται αἰῶνες τώρα ἐνάντια στοὺς χριστιανούς· καὶ εἶδαμε παραπάνω πόσο εὐκολο στάθηκε, στὰ 1895, καὶ ἀργότερα στὰ 1909, νὰ παρασυρθεῖ ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς στὸ φανατισμὸ καὶ τὸ ρατσισμὸ. Τῆ φορὰ αὐτῆ, ἡ διακήρυξη τοῦ «Τζιχάντ» ἐνταίνει τὴ βία καὶ οἱ θρησκευτικὲς ἢ πολιτικὲς ἐκκλήσεις ἐνθαρρύνουν τοὺς κατατρεγμούς. Κι ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, ὁ ἐπίσημος χαρακτήρας τῶν μέτρων παρέχει στοὺς μουσουλμάνους κάθε ἐλευθερίαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν κατάσταση ὅπου θρῖσκονται οἱ «γκιαούρηδες»: ἀφοῦ εἶναι, φανερά, ἐχθροὶ τῆς Κυβέρνησης, ἀδίσταχτα μπορεῖ κανεὶς νὰ λεηλατεῖ καὶ νὰ διαΐζει. Κανένας δὲν πρόκειται νὰ τιμωρηθεῖ.

Ἡ Κυβέρνηση ἄλλωστε ἔχει πάρει ἄλλα μέτρα, τὸ ἴδιο ἐπίσημα, πού ἐπιτρέπουν στοὺς μουσουλμάνους νὰ σφετερίζονται τὰ ἀκίνητα πού ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀρμένιους (σπίτια, χωράφια, καταστήματα), καὶ ν' ἀγοράζουν ὅλα τὰ ὑπάρχοντά τους σὲ ἐξουτελιστικὲς τιμές: «στὸ Τέλλ Ἀμπιάντ, Ἀρμένιοι πούλησαν τὰ κορίτσια τους γιὰ δυὸ μετζιντιέδες (0,4 τῆς τουρκ. λίρας), ὕστερα γιὰ ἓναν καὶ λιγότερο ἀκόμα, καὶ τελικὰ γιὰ τίποτα». ¹⁶

Καὶ πραγματικά, ὅλα μποροῦν νὰ τὰ πάρουν, ἀκόμα καὶ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά, χάρι στὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ τοῦ ἀναγκαστικοῦ ἐξισλαμισμοῦ τῶν θυμάτων. Ἡ Κυβέρνηση εὐνοεῖ ἀκόμα καὶ τὴν ἐγκατάσταση ὄλων τῶν μουσουλμάνων προσφύγων στὰ ἀρμενικὰ κτήματα καὶ χωριά, γιὰ νὰ ὀλοκληρώσει τὴν πολιτικὴ τῆς τῆς «τουρκοποίησης»: ἔτσι, ὄχι μονάχα δὲ θὰ ὑπάρχουν πιά Ἀρμένιοι στὶς ἀρμενικὲς ἐπαρχίες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπαρχίες αὐτὲς θὰ εἶναι καθαρὰ τουρκικὲς.

Ἀκόμα καὶ οἱ ἄπλοοι ἰδιῶτες ὑποβάλλονται σὲ βαρύτερες ποινὲς καθὲ φορὰ πού προσπαθοῦν νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἀρμένιους, ὄχι κἀν γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν ἐκτόπιση, ἀλλὰ ἔστω καὶ γιὰ νὰ ἐπιζήσουν: ἀναφέρεται λόγου χάρι πῶς «δυὸ Τούρκοι κρεμάστηκαν ἐπειδὴ εἶχαν κρύψει σπῆτι τους, ἢ προσφέρει ἄσυλο, σὲ μερικοὺς Ἀρμένιους φίλους τους». ³¹ Παντοῦ ἔχει ἐγκατασταθεῖ ἓνα τρομαχτικὸ καὶ ἀδιαπέραστο φράγμα, γιὰ νὰ ἐμποδίσαι τοὺς ἐλάχιστους ἐκείνους καλόκαρδους μουσουλμάνους πού,

συγκινημένοι ἀπὸ τόσα βάσανα, θὰ ἤθελαν νὰ προσφέρουν μιὰ στάλα νερὸ στὰ θύματα. Τέλος, ὅπως εἶναι γνωστὸ — ἔστω κι ἂν πρόκειται ἀργότερα νὰ τὸ ἀρνηθοῦν — οἱ Κοῦρδοι συμμετέχουν σὲ ὅλους τοὺς ἐξουτελισμούς, παρέχοντας τὴ συνηθισμένη βοήθεια στὰ τουρκικὰ στρατεύματα.

Ἀλλὰ ἓνας πῦρ ἀποφασιστικὸς παράγοντας ἐπέτρεψε τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀνάπτυξη τῆς γενοκτονίας. Γιὰ τὴν ὅση ἀπόλυτη κι ἂν ἦταν ἡ ὁμοφωνία κυβερνώντων καὶ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ, τὸ σχέδιο δὲ θὰ εἶχε πετύχει σ' αὐτὸν τὸν βαθμὸ ἂν οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις εἶχαν ἐπέμβει. Αὐτὸ ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα διάσωσης ἀπὸ τὰ στρατεύματα τῆς Ἀντάντ, πού σημειώθηκαν στὸ Μουσά - Ντάγκ· τὸ ἴδιο ἀναφαίνεται καὶ στὸν Καύκασο, στὸ συσχετισμὸ πού ἀναφέραμε κίβλας ἀνάμεσα στὴ συνέχιση τῶν σφαγῶν καὶ τὴ διατήρηση τοῦ μετώπου ἐνάντια στὴ Ρωσία. Ὅταν, στὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ 1914, οἱ Ρῶσοι ἐκκενώνουν τὸ Βάν, τὰ τουρκικὰ στρατεύματα λεηλατοῦν καὶ πυρπολοῦν τὴν πόλη πού ἔχουν καὶ πάλι κατακτήσει· κι αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται πολλὲς φορές, ὥσπου τελικὰ οἱ Ἀρμένιοι πρόσφυγες ἀκολουθοῦν τὶς κινήσεις τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ.

Γιὰ τὴν ὅση ὅλη πού ἡ Τουρκία περηφανεύεται πῶς μὲ τὴ διακυβέρνηση τῶν Νεότουρκων ἔχει γίνει κυρίαρχο Κράτος, εἶναι ἀκόμα ὀλοτέλα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὶς Δυνάμεις. Ὁ πόλεμος διευκολύνει τὸ ἔργο τῆς Κυβέρνησης, ἀφοῦ οἱ Δυνάμεις εἶναι ἀπασχολημένες μὲ τὰ στρατιωτικὰ ζητήματα, καὶ δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο ὅτι τὰ μέτρα πού παίρνει ἔρχονται ὕστερα ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1914, ὕστερα ἀπὸ τὴν προσχώρηση τῆς Τουρκίας στὸν πόλεμο — ἐνάντια στὴ Ρωσία — καὶ τέλος, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῶν Συμμάχων στὰ Δαρδανέλια.

Ἀπομένει μολαταῦτα μιὰ πολὺ μεγάλη Δύναμη, πού θὰ μπορούσε νὰ ἐπέμβει, ἀφοῦ εἶναι σύμμαχος τῆς Τουρκίας, καὶ ἀφοῦ, ἀκόμα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκεῖνη παίρνει τὶς πραγματικὲς ἀποφάσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸν πόλεμο: ἡ Γερμανία. Ἀλλά, ὅποιοι καὶ νὰ εἶναι οἱ ἐνδοιασμοὶ καὶ ἡ δυσφορία τῆς, καὶ μάλιστα ὅταν συνειδητοποιεῖ πῶς ἡ διεθνὴς κοινὴ γνώμη θὰ τὴν καταδικάσει γιὰ τὴ συνενοχὴ τῆς στὶς φρικαλεότητες τῶν σφαγῶν (καὶ πάρα πολλὰ εἶναι τὰ κείμενα πού κυκλοφοροῦν ἀργότερα, καὶ ἐνοχοποιοῦν τοὺς Γερμανοὺς ἐπισήμους), ἡ Γερμανία ἐνδιαφέρεται πάνω ἀπ' ὅλα γιὰ τὴ στρατιωτικὴ νίκη, καὶ δὲν ἐνοεῖ νὰ κλονιστοῦν οἱ σχέσεις τῆς μὲ τὴν Τουρκία: γι' αὐτὸ καὶ ὑποστηρίζει τὴν τουρκικὴ Κυβέρνηση καὶ παίρνει ἀνοιχτὰ τὸ μέρος τῆς. Στὴ διάρκεια μιᾶς συνομιλίας μὲ τὸ Μοργκεντάου τὸν Ὀκτώβρι τοῦ 1915, ὁ Wangenheim δίνει τὴν ἀκόλουθη ἀπάντηση στὸν Ἀμερικανὸ Πρεσβευτὴ, ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἀρμενικὸ ζήτημα: «Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἴσως ἀλήθεια,

ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο γιὰ μᾶς πρόβλημα εἶναι πῶς θὰ κερδίσουμε τὸν πόλεμο». 41

Μ' ὄλο πού ἡ Γερμανία ἀπευθύνει πότε-πότε στὴν τουρκικὴ Κυβέρνηση μνημόνια (στὶς 4 Ἰουλίου καὶ στὶς 9 Αὐγούστου) καὶ πολλές φορές ἐπεμβαίνει γιὰ νὰ περιορίσει τὶς ἐκτοπίσεις ἢ νὰ βελτιώσει τὶς συνθήκες διαβίωσης τῶν ἐκτοπιζομένων, οἱ ἐπίσημες δηλώσεις εἶναι κείνες πού θαρύνουν, κι αὐτὲς εἶναι ἐναργέστατες: «Τὰ κατασταλτικὰ μέτρα πού ἔχουν θεσπισθεῖ ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνηση ἐνάντια στὸν ἀρμενικὸ πληθυσμὸ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἀνατολίας, ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν πολεμικὴ κατάσταση καὶ ἀποτελοῦν θεμιτὰ μέσα ἄμυνας, γι' αὐτὸ καὶ ἡ γερμανικὴ Κυβέρνηση δὲν ἀντιτίθεται καθόλου στὴν ἐφαρμογὴ τους, καθόσο τὰ μέτρα αὐτὰ ἔχουν γιὰ σκοπὸ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τῆς Τουρκίας καὶ νὰ τὴν προστατεύσουν ἀπὸ κάθε ἀπόπειρα ἐξέγερσης. Οἱ ἀπόψεις τῆς γερμανικῆς Κυβέρνησης συμπιπτουν ἀπόλυτα, πάνω στὸ θέμα τοῦτο, μετὰ τὶς ἐξηγήσεις τῆς Ὑψηλῆς Πύλης σὲ ἀπάντησιν στὶς ἀπειλὲς πού ἐκτοξεύτηκαν τελευταῖα ἀπὸ τὶς Δυνάμεις τῆς Ἀντάντ, μετὰ ἀφορμὴν τὴν δῆθεν ὀμότητες πού διαπράχτηκαν ἐνάντια στοὺς Ἀρμένιους τῆς Τουρκίας». 16 Ἔτσι ἀρχίζει τὸ μνημόνιο τῆς 4ης Ἰουλίου...

Καὶ πραγματικὰ, ὁ Πρεσβευτὴς διαμαρτύρεται μονάχα ὅταν τὰ πράγματα γίνονται ὑπερβολικὰ χτυπητὰ: ἡ Κυβέρνηση τοῦ Βερολίνου ἔχει ἐνοχληθεῖ εἴτε ἀπὸ κάποιαν ἐπερώτησιν στὴ Βουλὴν, εἴτε ἀπὸ κάποιαν ἔντονη παράκλησιν τῶν Ἱεραποστόλων (γιατὶ ὀρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Lepsius, διαμαρτύρονται παρ' ὄλον τὸν πατριωτισμὸν τους: ἡ εἰκόνα αὐτῆ τῆς Γερμανίας τοὺς εἶναι δυσάρεστη). Ἀπὸ τὴ δική της ὁμῶς μεριά, ἡ τουρκικὴ Κυβέρνηση δύσκολα ἀνέχεται, ἔστω καὶ ἀπὸ τὴν σύμμαχόν της, τὸν παραμικρὸν περιορισμὸν στὴν δρᾶσιν της. Τὸ ἐπίσημον «σημείωμα» πού καταδέχεται νὰ στείλει στὶς 22 τοῦ Δεκεμβρίου, σὲ ἀπάντησιν στὰ διαδήματα τῆς Πρεσβείας, εἶναι σαφέστατον: παρατηρεῖ πρῶτα-πρῶτα πῶς «τὰ μέτρα πού ἀφοροῦν τὸν ἀρμενικὸν πληθυσμὸν τῆς αὐτοκρατορίας ἀνήκουν στὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τῆς χώρας, καὶ συνακόλουθα, δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον ἐνός διπλωματικοῦ διαδήματος, ἔστω κι ἂν ἀναπόφευχτα θίγουν τὰ συμφέροντα τῶν ξένων κατοίκων τῆς Τουρκίας. Ἀδιαφιλονίκητον εἶναι βέβαιον τὸ δικαίωμα κάθε Κράτους νὰ παίρνει τὰ κατάλληλα μέτρα γιὰ νὰ ἀναστελεῖ μίαν ἀνατρεπτικὴν κίνησιν στὸ ἔδαφός του καὶ μάλιστα ὅταν ἡ κίνησιν αὐτὴ ἐκδηλώνεται σὲ περίοδον πολέμου» καὶ τὸ «σημείωμα» καταλήγει: «Οἱ ἐπιφυλάξεις πού διατυπώνονται ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορικὴν Γερμανικὴν Πρεσβείαν... ἀπορρίπτονται κατηγορηματικὰ». Ἀπὸ τὶς 31 τοῦ

Μᾶη ὁμῶς, ὁ Wangenheim σημειώνει πῶς ὁ Ἐμβέρ «ζητᾷ ἐπίμονα νὰ μὴν τὸν παρενοχλοῦμε». 16

Ἡ τουρκικὴ Κυβέρνησις ἐπωφελήθηκε μετὰ διορατικότηταν καὶ πραγματικὴν μεγαλοφυάν — ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἐξαπόλυσιν τῆς φρίκης — ἀπὸ τὶς ἐξαιρετικὰς συνθήκας πού ἔχουν ἐξουδετερώσει τὴν διεθνήν ἀντίθεσιν, εἴτε γιὰ τὴν οἱ Δυνάμεις δρῖσκονται ἐπίσημον στὸ ἀντίπαλον στρατόπεδον, εἴτε γιὰ τὴν, ἔστω καὶ συμμαχικὰς, εἶναι ἀλυσσοδεμέναι καὶ ὑποχρεωμέναι νὰ συμβαδίζουσι μαζί της. Αὐτὸ ἀκριβῶς λέει καὶ ὁ Ταλαὰτ σὲ μίαν συνομιλίαν πού ὁ Wangenheim ἀναφέρει στὸν Καγκελάριον τοῦ Ράιχ: «Ἡ Ὑψηλὴ Πύλις ἐννοεῖ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὸν Παγκόσμιον Πόλεμον γιὰ νὰ ἀπαλλαγῆι μίαν γιὰ πάντα ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς τῆς ἐχθροὺς (χριστιανοὺς), χωρὶς νὰ παρεμποδίζεταί ἀπὸ ξέναι διπλωματικὰς ἐπεμβάσεις». 16 Καὶ ὁ Ἐμβέρ — μ' ὄλο πού φημίζεται γιὰ Γερμανόφιλον — λέει ἀνοιχτὰ στὸ Μοργκεντάου: «Δὲν ὑπάρχει καμιά συμπάθεια ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Γερμανοὺς. Εἶμασθε σύμμαχοί τους γιὰ τὴν μᾶς συμφέρον. Ὅσο γιὰ τὴν Γερμανίαν, θὰ μᾶς βοηθήσει μονάχα ὅσο ἔχει τὴν ἀνάγκη μᾶς καὶ ἀντίστροφα». 41

Σὲ ἀπάντησιν στὶς διεθνείαι κατηγορίαι πού πολλαπλασιάζονται ὕστερον ἀπὸ τὸ συμμαχικὸν ἀνακοινωθέν τοῦ Μᾶη 1915, ἡ Τουρκία μπορεῖ λοιπὸν ἀτάραχα νὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν θεωρίαν πού κατασκευάστηκε στὴν Κωνσταντινούπολιν: ἡ κυβέρνησις ἀναγκάστηκε νὰ πάρει «ἥρωικὰ» μέτρα ἐκτόπισεως ἐνάντια σὲ μίαν ὑποὺλιν μειονότηταν πού ὀδηγήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς της σὲ ἐπαναστατικὴν ἐξέγερσιν, προδοτικὴν ἀπέναντι στοῦ Κράτους, καὶ ἀκόμα πιὸ ἐπικίνδυνον ἀφοῦ ἐκδηλώνεται σὲ ἐμπόλεμον περίοδον — ἐξέγερσιν πού ἐνισχύει τοὺς Ρώσους, πατροπαράδοτον ἐχθρόν, μαχαιρώνοντας πίσωπλατὰ τὴν Τουρκίαν — καὶ ἀποβλέπει στὴν ἀνεξαρτοποίησιν τῆς Ἀρμενίας καὶ, συνακόλουθα, σ' ἕναν ἀκρωτηριασμὸν τοῦ ἔδαφους.

Συνωμοσία — συνηγορὴ μετὰ τὸν ἐχθρόν — στάσις: σὲ ὅλα τὰ κείμενα πού δημοσιεύονται ἢ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν, ξαναβρίσκει κανεὶς αὐτὸ τὸ θέμα. Καὶ πρῶτα-πρῶτα τὸ συνηγοροῦμε σὲ πέντε ἀνακοινωθέντα: αὐτὰ ἀναμεταδίδονται ἀπὸ τὶς 4 ὄς τὶς 16 Ἰουλίου τοῦ 1915 ἀπὸ τὰ Πρακτορεῖα Εἰδήσεων τῆς Κωνσταντινούπολεως. Εἶναι λίγο-πολύ ἐπίσημον (τουλάχιστον τὸ πρῶτον), καὶ ἀνταποκρίνονται στὴν ἐπιθυμίαν νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ πράξεις τῆς Κυβέρνεσεως, μετὰ μίαν ἐρμηνείαν τῶν γεγονότων πού ἐπιτρέπει, πιὸ ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τὴν πολὺ εὐκολὴν «ρητὴν διάφυσιν» 34 τῆς 4ης Ἰουνίου, νὰ ἐξουδετερωθοῦν οἱ ἀφηγήσεις πού φτάνουν στὴν Ἐδρᾶσιν καὶ, συνακόλουθα, τὰ βασισμένα στὶς ἀφηγήσεις αὐτὰς ἄρθρα ἢ ἀνακοινωθέντα. Κυκλοφοροῦν ἀργότερον διάφορα

φυλλάδια: «Η ἀλήθεια πάνω στην Ἐπαναστατική Ἀρμενική Κίνηση καὶ τὰ Κυβερνητικά Μέτρα» (15 σελ., 1916), «Φιλοδοξίες καὶ Ἐπαναστατική Δράση τῶν Ἀρμενικῶν Ἐπιτροπῶν, πρὶν καὶ μετὰ τὴν Κήρυξη τοῦ Ὄθωμανικοῦ Συντάγματος» (416 σελ. + 146 σελ. ἀπὸ φωτογραφίες καὶ ἀντίγραφα, 1916 καὶ στὰ 1917 ἡ γαλλικὴ μετάφραση), «Ἀνατρεπτικὴ Δράση ποὺ ἐπέβαλε τὴ μετατόπιση τῶν Ἀρμενίων» (54 σελ., 1919). Καὶ παράλληλα, Τούρκοι καὶ Γερμανοὶ συγγραφεῖς δημοσιεύουν διάφορα κείμενα ποὺ προορισμός τους εἶναι νὰ ἐνισχύουν καὶ νὰ διαδίδουν τὶς τουρκικὲς θέσεις. Ὅπως πάντα σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ἡ προπαγάνδα καταφεύγει σὲ διάφορα ντοκουμέντα ποὺ ἀλλοιώνεται ἢ ἔγνοιά τους, συσσωρεύει φωτογραφίες ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρμηνευτοῦν ὅπως θέλει ὁ καθένας, πολλαπλασιάζει τὶς παραποιήσεις, ἐφευρίσκει — ἀλλὰ καὶ πολλὲς φορές καταλήγει σὲ ἀντιφάσεις, ἀφοῦ οἱ Ἀρμένιοι περιγράφονται, λόγου χάρι, καὶ σὰν ἐπικίνδυνοι ἐπαναστάτες καὶ σὰ φιλειρηνικοὶ πολῖτες.

Ἔτσι, τὸ πρῶτο τουρκικὸ ἀνακοινωθὲν δεβαιώνει: «Οἱ Ἀρμένιοι τοῦ Ἐρζερούμ, τοῦ Ντερτζούμ (Τερτζάν), τοῦ Ἐγκίν, τοῦ Σαοῦν, τοῦ Μπιλίς, τοῦ Μοῦς καὶ τῆς Κιλικίας δὲν ὑποβλήθηκαν σὲ κατασταλτικὰ μέτρα ἀπὸ μέρος τῶν Ἀυτοκρατορικῶν Ἀρχῶν, ἀφοῦ δὲ διέπραξαν τίποτα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ διασαλεύσει τὴ δημόσια τάξη καὶ τὴν εἰρήνη τῆς χώρας».

Καὶ σὲ συνέχεια ἐπαναλαμβάνει, γιὰ μιὰν ἀκόμα φορά, τὰ παλιὰ ἐπιχειρήματα γιὰ δῆθεν ξένους προβοκάτορες: «Ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι πληροφορημένοι γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἀνατολή, ξέρουν πολὺ καλά πῶς οἱ πράκτορες τῆς Τριπλῆς Συμμαχίας, καὶ ἰδιαίτερα οἱ πράκτορες τῆς Ρωσίας, ἐπωφελοῦνται ἀπὸ κάθε εὐκαιρία γιὰ νὰ ὑποκινήσουν τὸν ἀρμενικὸ πληθυσμὸ σὲ ἐπανάσταση ἐναντὶα στὴν Ἀυτοκρατορικὴ Κυβέρνηση». ³⁴ Τὰ ἴδια ὑποστηρίζονται καὶ σὲ κάθε φυλλάδιο τοῦ 1916 ἀναγνωρίζεται ὅτι διαπράχθηκαν «καταχρήσεις» τὸν καιρὸ τῶν ἐκτοπίσεων, καὶ παρακάτω τονίζεται: «Ὅσο λυπηρὰ κι ἂν θεωρηθοῦν τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, ἦταν ἀναπόφευχτα, καὶ αἰτία τους στάθηκε ἡ ἀγανάκτηση τῶν μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν ἐναντὶα στοὺς Ἀρμένιους ποὺ προσπαθοῦσαν, μὲ τὴν ἐξέγερση καὶ τὴν προδοσία, νὰ συσσωρεύσουν δεινὰ σὲ μιὰ χώρα ποὺ ἦταν ὑπήκοοι τῆς». ⁴⁷

Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω, πρέπει νὰ σημειώσουμε πόσο διαφοροῦμενες ἦταν οἱ πατροπαράδοτες σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς Ἀρμένιους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία, ἀφοῦ αὐτὲς ἴσα-ἴσα ἐπικαλεῖται ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνηση γιὰ νὰ στηρίξει τὴ θέση τῆς: «Ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε ὡς ἐδῶ, θγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐπιτροπὲς πού, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐνεργοῦν καὶ νὰ δραματίζον-

ται τὴν οὐτοπία τῆς ἀρμενικῆς ἀνεξαρτησίας, ὑπῆρξαν πραγματικὴ πληγὴ γιὰ τὴ χώρα καὶ γιὰ ὅλους ἐκεῖνους ποὺ παρασύρανε. Ἡ Ἱστορία — ὁ πῶς δίκαιος καὶ ἀμερόληπτος μάρτυρας — ἀποδέχεται πῶς ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς Ὄθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης τῶν Ἐπιτροπῶν, οἱ Ἀρμένιοι ζοῦσαν σὲ τοῦτη τὴ χώρα μέσα στὴ γαλήνη καὶ τὴν εὐημερία, καὶ οἱ μουσουλμάνοι εἶχαν πλέρια καὶ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη σ' αὐτούς. Ἡ ἐμπιστοσύνη αὐτὴ ἦταν φυσικὸ νὰ κλονιστεῖ ὅταν ἐκδηλώθηκε ἡ ἰδέα μιᾶς ἀνεξάρτητης Ἀρμενίας, καὶ ὅταν, γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἀνεξαρτησία αὐτὴν, οἱ Ἀρμένιοι ἔγιναν ὄργανα τῶν Ἀγγλων, τῶν Ρώσων καὶ παρασύρθηκαν σὲ ἐξεγέρσεις. Ἀνάμεσα στοὺς Ἀρμένιους ὑπῆρχαν βέβαια καὶ ἄνθρωποι συνετοί, ὅπως ὁ Καζάζε Ἀρτίν (Χαρουτιὸν Ἀμιρά), ποὺ ἀντιτάχθηκαν πάντα στὴν ἰδέα τῆς ἀνεξαρτησίας. Θεωρήθηκαν προδότες τῆς πατρίδας τους, ἀλλὰ πολὺ σύντομα δικαιώθηκαν ἀπὸ τὰ γεγονότα». ³⁴

Τὰ ντοκουμέντα αὐτὰ ἐξηγοῦν «ἐκ τῶν ὑστέρων» μὲ τρόπο ἐνδιαφέροντα καὶ ἀναπάντεχο, μὰ ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴ λογικὴ τῆς Ἐπιτροπῆς, τὰ γνωστὰ γεγονότα πού, στὴν Τουρκία, προηγήθηκαν τοῦ πολέμου.

Γιατί, τώρα, τὰ κείμενα αὐτὰ ἀφηγοῦνται μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1908 καὶ τὰ ἐπακόλουθά της: τὰ ἐπαναστατικὰ ἀρμενικὰ κόμματα — ποὺ στάθηκαν αἰτία γιὰ τὶς ἐκτοπίσεις — παρουσιάζονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνην κιόλας σὰν ἐχθρικά πρὸς τὴν κυβέρνηση, καὶ ὑποστηρίζεται μάλιστα πῶς αὐτὰ προκάλεσαν τὴν ἀπόπειρα τῆς ἀντεπανάστασης τοῦ 1909, καὶ πῶς ἡ πολιτικὴ τους στὰ Ἄδανα ἦταν ἐσφαλμένη. Ἀναφορικὰ μὲ τὶς σφαγὲς ἐκεῖνες, ὁ Τζεμάλ ἀναφέρει στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του 15.000 θύματα. Ἄν συγκρίνει κανεὶς τὸν ἀριθμὸ αὐτὸν μὲ τὶς ἐπίσημες στατιστικὲς ποὺ δημοσιεύτηκαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνην ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση τῶν Νεοτούρκων (5.000 Ἀρμένιοι, θύματα τῶν σφαγῶν), μπορεῖ νὰ κρίνει γιὰ τὴν τακτικὴ ποὺ δλοφάνερα ἐφαρμόστηκε. Καὶ ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς μὲ ποῖο τρόπο οἱ Ἀρμένιοι προετοίμασαν καὶ ἔζησαν τὴν Ἐπανάσταση μαζί μὲ τοὺς Νεότουρκους, γιῶθει κάτι περισσότερο ἀπὸ ἐκπληξή: ἀνακαλύπτει πῶς, κάτω ἀπὸ τὴ φαινομενικὴ συναδέλφωση, οἱ Νεότουρκοι δὲν πίστεψαν ποτὲ σὲ τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὴ δικὴ τους κατάκτηση τῆς ἐξουσίας, γιὰ ἓνα κράτος ἀποκλειστικὰ τουρκικὸ.

Ἐπάρχει ὁμως καὶ κάτι ἄλλο: ἡ ἔντονη καταγγελία τοῦ ἀρμενικοῦ ἐθνικισμοῦ, ποὺ ἀποδείχνει σὲ ποῖο σημεῖο οἱ Νεότουρκοι ἀρνοῦνται δλόφουχα, θὰ λέγαμε, τὴν πολυεθνικὴ καὶ πολὺθρησκὴ συνύπαρξη μέσα στὸ τουρκικὸ κράτος. Γιατὶ δὲν μέμφονται μονάχα τοὺς Ἀρμένιους ἐπειδὴ πέτυχαν τὴν ἐπέμβαση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὰ 1913 - 1914 γιὰ

τήν ἐφαρμογή μεταρρυθμίσεων πού ἦταν ἀντίθετες στήν ἐνότητα τοῦ κράτους, μομφή πού στό κάτω - κάτω θά μπορούσε νά δικαιολογηθεῖ ἂν οἱ μεταρρυθμίσεις αὐτές — καθώς και ἡ προσφυγή στίς Δυνάμεις — δέν εἶχαν καταστῆ ἀναγκαῖες ἀπό τήν ἀπροθυμία τῆς Κυβέρνησης νά τίς ἐφαρμόσει: ἀνατρέχουν στήν ἀρμενική παρέμβαση στό Συνέδριο τοῦ Βερολίνου (1878).

Στό πρῶτο φυλλάδιο, ὅπου δικαιολογεῖται, ἡ Τουρκική Κυβέρνηση λέει καθαρά — και αὐτό ἤχει κάπως σάν ἰδιότητα — ὅτι «ὁ μουσουλμανικός πληθυσμός πού κατάλαβε πολύ καλά ὅτι ἡ προσβλητική γιά τήν Τουρκία ξένη ἐπέμβαση στό ἐσωτερικό τοῦ κράτους ὀφειλόταν στήν ἀρμενική δράση, δέν ἦταν δυνατό νά νιώθει γιά τοὺς ὑποβίλους προδότες συμπατριῶτες του παρά φυσικό και θαύτατο μίσος». ⁴⁷ Οὐσιαστικά ὅμως, αὐτό πού προσάπτουν στοὺς Ἀρμένιους, εἶναι ὅτι ὑπάρχουν σάν ἕνος ζωντανό και ἐνωμένο. Εἶναι σ' ἀλήθεια ἀξιοπερίεργο νά βλέπει κανεὶς πόση θέση κατέχουν στό φυλλάδιο «Φιλοδοξίες και Ἐπαναστατική Δράση τῶν ἀρμενικῶν ἐπιτροπῶν» τὰ κείμενα και οἱ φωτογραφίες, πού μόνο τους ἀντικείμενο εἶναι ἡ ἀρμενική ἱστορία και λογοτεχνία· καθώς τὰ κείμενα τοῦτα εἶναι κατά μεγάλο μέρος παρμένα ἀπό σχολικά βιβλία, ἀναφαίνεται καθαρά πῶς αὐτό πού προσάπτεται στοὺς Ἀρμένιους εἶναι ὅτι διατηροῦν τή γλώσσα τους και τίς παραδόσεις τους...

Κι ἐκτός ἀπό ἕναν ἀτελείωτο κατάλογο ἀπό ὁμότητες πού δῆθεν διέπραξαν οἱ Ἀρμένιοι, στό βιβλίο τοῦτο ἐπαναλαμβάνονται τὰ γεγονότα ὅπου στηρίζεται ἡ κατηγορία τῆς προδοσίας, και συνακόλουθα — ἀφοῦ ἡ προδοσία τήν δικαιολογεῖ — και ἡ πράξη τῆς ἐκτόπισης. Στά περιστατικά πού ἔχουν κίβλας σημειωθεῖ, προστίθεται και ἡ θεληματική ἀναχώρηση τοῦ Πασερματζιάν, ἄλλοτε βουλευτῆ τοῦ Καυκάσου, και ἡ ἐνταξή του στίς ἀρμενικές μονάδες πού πολεμοῦν στό πλευρό τῶν Ρώσων — καθώς και ὁ ἀπαγχονισμός, ποινή πού ἐπιβάλλεται γιά πολιτικούς λόγους σέ ὀρισμένους προύχοντες ἢ μέλη τῶν ἀρμενικῶν κομμάτων, και, ἰδιαίτερα, μέλη τοῦ κόμματος «Χεντζάκ». * Τὸ παραπάνω βιβλίο ἀναφέρεται λοιπόν σ' ἕναν μεγάλο ἀριθμό ἀπό κείμενα πού ἀποδίδονται στά ἀρμενικά κόμματα (πρακτικά διαφόρων Συνεδρίων, τηλεγραφήματα, προκηρύξεις, ἄρθρα κ.τ.λ.)· και πρέπει νά ποῦμε πῶς τὸ κόμμα «Χεντζάκ», δίνοντας τήν προτεραιότητα — ἀπό τὸν καιρὸ πού ἰδρύθηκε —

* Εἰκοσι ἕνα μέλη τοῦ «Χεντζάκ» ἀπαγχονίζονται τὸν Ἰούνιο τοῦ 1915 στήν Κωνσταντινούπολη, γιατί τέσσερις ἀπ' αὐτοὺς κατηγοροῦνται γιά συμμετοχή σέ μιὰ προηγούμενη συνωμοσία τῆς «φιλελεύθερης» ἀντιπολίτευσης τοῦ Πρίγκιπα Σαμπαχεντίν. Γίνονται ἀπαγχονισμοὶ και σέ ἄλλες πόλεις γιά «πολιτικά ἐγκλήματα», «ἐπαναστατική δράση» κ.τ.λ.

σέ δημόσιες ἐκδηλώσεις, στήν Κωνσταντινούπολη, και πάνω ἀπ' ὅλα στήν ἐνοπλη ἀντίσταση, δέν εἶχε δεχτεῖ, ὅπως τὸ «Ντασχανκτσουτιού», τὴν συμμαχία με τοὺς Νεότουρκους και εἶχε ἐλάχιστες σχέσεις μαζί τους.

Ὅμως, ἀφοῦ ὅλος ὁ κόσμος ἀναγνωρίζει πῶς δέν ὑπάρχει καμιά ἀπόδειξη ἀρμενικῆς ἀνατρεπτικῆς ὀργάνωσης, τονίζεται περισσότερο ἡ κατηγορία γιά μυστικὲς συνεννοήσεις με τὸν ἐχθρὸ — τὴν Ρωσία. Ἀκόμα κι ἂν ἡ κατηγορία αὐτή στηρίζεται γενικά στή δράση τῶν Ἀρμενίων τῆς Ρωσίας, πού μοιραῖα πολεμοῦν μαζί με τὰ ρωσικά στρατεύματα, δέν εἶναι δυνατό ν' ἀγνοηθεῖ ἡ θαύτατη ἔλξη πού ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν Ρωσία στοὺς ἀρμενικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Τουρκίας. Δέν μπορεῖ βέβαια ν' ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι οἱ Ἀρμένιοι ἐκδηλώνουν πάντα τὴν ἀφοσίωσή τους στήν Τουρκική Κυβέρνηση — κι αὐτὸ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους· ἀναμφισβήτητο ὅμως ὑπάρχουν και οἱ δεσμοὶ με τοὺς συμπατριῶτες πού βρίσκονται ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τῶν συνόρων· και οἱ δεσμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἰσχυρότατοι τὸν καιρὸ πού προμηγνύεται ὁ πόλεμος· αὐτὸ ἀποδείχεται και ἀπὸ τὰ ρωσικά διπλωματικά Ἀρχεῖα, ὅπου βρίσκει κανεὶς, ἀπὸ τὰ 1880 ἀκόμα, ἀλληλογραφία ἀπευθυνόμενη στίς Ἀρχές τοῦ Καυκάσου, και πολυάριθμα γράμματα με πληροφορίες πού ἀποστέλλονται τακτικά ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πατριάρχη τῆς Κωνσταντινούπολης στὸν «Καθολικό» τοῦ Ἐτσηματζίν: ὁ τελευταῖος ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ γράμματα αὐτὰ ὅλο τὸ ὕλικό πού τοῦ χρειάζεται γιά τίς ἐκκλήσεις του στὸν Τσάρο. Εἶναι λοιπὸν ἀληθέστατο ὅτι οἱ Ἀρμένιοι τῆς Τουρκίας ἔχουν τὰ μάτια στραμμένα πρὸς τὸ Ἐριθάν και τὴν Τιφλίδα (ἀπὸ τίς πόλεις αὐτὲς ζητοῦνε ἐπίμονα μιὰ ρωσική παρέμβαση γιά μεταρρυθμίσεις, ἀκόμα και τὴ ρωσική κατοχή), καθώς και πρὸς τὴν Πετρούπολη· στήν Κωνσταντινούπολη, κανένας δέν ἔχει ξεχάσει με πόσο ἐνθουσιασμοὶ οἱ Ἀρμένιοι ὑποδέχτηκαν τὰ ρωσικά στρατεύματα κατοχῆς στὰ 1878, και ὅλοι σίγουρα ξέρουν πολὺ καλά ὅτι ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν ἐπαφές με τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ρωσικῆς Κυβέρνησης. Ἄλλωστε στὰ 1912, ὁ Ρώσος Πρεσβευτῆς ἀναφέρει στὸν ὑπουργό του τίς συναμιλίες πού εἶχε με τὸν Ζοράμπ κι ἕναν ἄλλο Ἀρμένιο προύχοντα, ἀκόμα και με τὸν ἴδιο τὸν Πατριάρχη. Καὶ ὁ Ὑποπρόξενος στὸ Βαγιαζιτ γνωστοποιεῖ κι αὐτὸς τὴν ἴδια ἐποχὴ ὅτι «οἱ Ἀρμένιοι ἐπιθυμοῦν ἕνα ρωσικὸ προτεκτοράτο και τὴν κατοχὴ τῆς Ἀρμενίας». ²⁴

Ὅταν ἀρχίζει ὁ πόλεμος, ἀκόμα κι ἂν οἱ Ἀρμένιοι ἐθελοντὲς πού ὑπηρετοῦν στὸ ρωσικὸ στρατὸ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Εὐρώπη και τὴν Ἀμερική, και ὅχι ἀπὸ τὴν Τουρκία, εὐκόλο εἶναι γιά τὴν Τουρκική Κυβέρνηση νά ἐκμεταλλεθεῖ τὴ σύγχυση και νά ὑπογραμμίσει τίς φιλοφρονήσεις πού ἀπευθύνονται ἀπὸ τὴν Ρωσική Κυβέρνηση στοὺς πιστοὺς τῆς Ἀρμενίας, ἀπὸ τὸ ὄμμα τῆς Δούμας — προβάλλοντας γιά μιὰν ἀκόμα φο-

ρά τὸ καλιό τῆς ἐπιχείρημα: τὶς μηχανογραφίες τῶν ξένων πρακτόρων. Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ οἱ Γερμανοὶ ἐκπρόσωποι κρίνουν μὲ ἀδυστήρητα τὰ κείμενα τῆς Τουρκικῆς Κυβέρνησης καὶ ἐκφράζουν τὴν κατάπληξή τους γιὰ «τὴν ἀπλοϊκότητα τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ποὺ φαντάζεται ὅτι μπορεῖ μὲ κακόβουλα φέματα νὰ ἀρνηθεῖ τὴν πραγματικότητα τῶν ἐγκλημάτων ποὺ διαπράχθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους κρατικούς λειτουργούς». ¹⁶

ΩΣ ΤΑ ΑΚΡΑ (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Λένε συχνὰ ὅτι ὁ Ταλαὰτ ὑπερηφανευόταν πῶς, μέσα σὲ τρεῖς μῆνες, πέτυχε πολὺ περισσότερα γιὰ τὴ λύση τοῦ Ἀρμενικοῦ Ζητήματος, ἀπ' ὅ,τι ἔκανε ὁ Ἀμπντούλ Χαμίτ μέσα σὲ τριάντα χρόνια: καὶ αὐτὸ εἶν' ἀλήθεια. Λένε ἀκόμα πῶς σκοπὸς του ἦταν νὰ κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ μὴν ξαναγίνει λόγος γιὰ τὸ Ἀρμενικὸ Ζήτημα ἐπὶ πενήντα χρόνια — καὶ πραγματικά, ἡ ἀτσαλένια θέληση τῆς Κυβέρνησης τῶν Νεοτούρκων τείνει ἀποφασιστικά πρὸς αὐτὸν τὸ στόχο. Πάνω ἀπὸ ἓνα ἑκατομμύριο Ἀρμένιοι ἔχουν πεθάνει, ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν θυμάτων σίγουρα πλησιάζει τὸ ἑνάμισι ἑκατομμύριο, ὅσοι ἐπέζησαν βρίσκονται σὲ ἀξιοθρήνητη κατάσταση, ἢ ἔχουν καταφύγει στὸν Καυκάσο (τουλάχιστον 300.000) καὶ ἡ κοινότητα εἶναι δλότεια ἐξαρθρωμένη.

Καὶ ὅμως αὐτὸ δὲ φτάνει. Ὁ Ταλαὰτ καὶ ὁ Ἐμβέρ ἀρνοῦνται κατηγορηματικά κάθε εἰρηνευτικὸ μέτρο, καὶ στὰ 1917 ἀκόμα ἡ γενοκτονία συνεχίζεται: διασκορπίζονται τὰ παιδιὰ ποὺ περιμαζεύτηκαν ἀπὸ γερμανικά ὄρφανοτροφεία, ἐξακολουθοῦν οἱ ἐκτοπίσεις, ἡ δοθήθεια παρουσιάζει ὄλο καὶ πιὸ πολλές δυσκολίες — ιδιαίτερα ἐπειδὴ ἡ Ἀμερικὴ ἔχει προσχωρήσει στὸν πόλεμο —, ξαναρχίζει ὁ ἀναγκαστικὸς ἐξισλαμισμὸς, οἱ ἐκτοπισμένοι πεθαίνουν ἀπὸ τὴν πείνα. Ὁ Ἐμβέρ, σὲ μιὰ συνομιλία του στὸ Βερολίνο μὲ Γερμανοὺς Ἱεραπόστουλους, τὸν Αὐγούστο, δηλώνει βέβαια πῶς συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὶς ἀνθρωπιστικὲς τους ἀπόψεις, καὶ προσθέτει: «Στέβομαι τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεκτικότητάς». Στὴ συνέχεια ὅμως τῆς συνομιλίας, λέει πῶς αὐτὸ δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴ στάση τῆς Τουρκίας ἀπέναντι στοὺς Ἀρμένιους: «Στὴν περίπτωσή τους, δὲν πρόκειται γιὰ θρησκευτικὸ, ἀλλὰ μονάχα γιὰ πολιτικὸ πρόβλημα... Ἡ Κυβέρνησή μας πῆρε τὰ γνωστὰ μέτρα ἐναντίον τῶν Ἀρμενίων, ὅχι σὰ Χριστιανοὺς, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἦταν Ἀρμένιοι καὶ ἡ ὑπαρξὴ τους ἀποτελοῦσε ἀπειλή γιὰ τὸ Κράτος». ¹⁶ Τὸ Δεκέμβριον τῆς ἴδιας χρονιάς, ὁ Ταλαὰτ μιλά γιὰ μιὰν «ἀμνηστία ἀποκατάστασης» τῶν Ἀρμενίων, ποὺ θὰ συνοδεύονταν ἀπὸ χρηματικὲς ἀποζημιώσεις: τὸ Μάρτη τοῦ 1918 ἀναγγέλλει τὴν ὑπόσχεσή του γιὰ «τὴ διακήρυξη μιᾶς ἀμνηστίας». ¹⁶ Ἀλλὰ δὲ γίνεται τίποτα, καὶ ὅταν ἔρχεται τὸ καλοκαίρι, ὁ Ἐμβέρ ἀρνεῖται «νὰ ἐ-

πιτρέψει τὴ χωρὶς ἐπιφυλάξεις καὶ χωρὶς περιορισμοὺς ἐπιστροφή τῶν ἐκτοπισμένων Ἀρμενίων», ¹⁶ μὲ πρόσχημα τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς χώρας: οἱ Γερμανοὶ ὅμως διπλωμάτες δὲν ξεγελοῦνται, καὶ τὸν κατηγοροῦν ἀνοιχτά, λέγοντας πῶς «δικαιολογεῖ τὴ δολοφονία χιλιάδων ἀνθρώπων καὶ πῶς ἐμποδίζει κάθε προσπάθεια... γιὰ τὴ διάσωση τῶν Ἀρμενίων». ¹⁶ Ὅποιες καὶ νὰ εἶναι οἱ ἐπίσημες δηλώσεις, ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνηση δὲν παρεκκλίνει καθόλου ἀπὸ τὴν πορεία τῆς ἀπὸ τὰ 1915 καὶ ὕστερα, καὶ μόνος τῆς στόχος παραμένει ἡ ἐξόντωση τῶν Ἀρμενίων τῆς Τουρκίας: ἡ διαδικασία συνεχίζεται χωρὶς διακοπὴ.

Ὅμως, ἡ ἐκρηξὴ τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης ἐπιταχύνει τὴν ἐξέλιξη τῆς κατάστασης. Ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνην, τὰ ρωσικὰ στρατεύματα παραμένουν σταθερὰ στὸ μέτωπο τοῦ Καυκάσου, ὕστερα ἀπὸ τὴν προέλασή τους στὰ 1915-1916: κατοχὴ τοῦ Ἐρζερούμ καὶ τῆς Τραπεζούντας στὶς ἀρχὲς τοῦ 1916, ἀποτυχία τῆς τουρκικῆς ἐπίθεσης τὸν Ἰούλιο. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀνατολικῆς Ἀνατολίας ἐλέγχεται ἀπὸ τὶς ρωσικὲς στρατιωτικὲς Ἀρχές, καὶ αὐτὸ παρέχει μιὰ σχετικὴ ἀνακούφιση στοὺς Ἀρμένιους πρόσφυγες τοῦ Καυκάσου, καὶ ἓνα ἡμι-αὐτόνομο καθεστῶς στὶς ἀρμενικὲς ἐπαρχίες. Μὰ ἔλα μετατρέπονται ὅταν ὁ θρίαμβος τῶν Μπολσεβίκων δίνει τὴν προτεραιότητα στὴν πολιτικὴ τοῦ Λένιν «εἰρήνη μὲ κάθε μέσο», καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ἐδάφους ποὺ εἶχε κατακτηθεῖ στὴν Ἀνατολία εἶναι, ἀρχικά, αὐθόρμητη: οἱ στρατιῶτες βαρυστημένοι ἀπὸ τὸν πόλεμο, θέλουν νὰ γυρίσουν στὸν τόπο τους, γιὰ νὰ ἐπιπυλεθθοῦν ἀπὸ τὴ μοίρασι τῶν κτημάτων. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Ἐρζιντζάν, τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1917, ἔρχεται ἡ Συνθήκη τοῦ Μπρέστ-Λιτόβσκ, καὶ τὸ Μάρτη τοῦ 1918 ἡ Ρωσικὴ Ὀμοσπονδιακὴ Δημοκρατία τῶν Σοβιετ δέχεται ἐπίσημα «νὰ ἐκκενώσει ὅσο τὸ δυνατὸ γρηγορότερα τὶς ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολικῆς Ἀνατολίας καὶ νὰ τὶς ἀποδώσει σταδιακὰ στὴν Τουρκία». Τὸ ἄρθρο 4 τῆς Συνθήκης δρίζει ἀκόμα πῶς «οἱ περιφέρειες τοῦ Ἀρνταχάν, τοῦ Κάρς καὶ τοῦ Βατούμ θὰ ἐκκενωθοῦν χωρὶς ἀναβολὴ ἀπὸ τὰ ρωσικὰ στρατεύματα», ⁴³ καὶ οἱ Ρῶσοι φτάνουν μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ ὑποσχεθοῦν, σὲ μιὰ πρόσθετη συνθήκη, ν' ἀποστρατεύσουν καὶ νὰ διαλύσουν τὰ ἀρμενικὰ τάγματα. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς περνᾷ κιάλας στὴν ἐπίθεση, παραδιάζοντας μονόπλευρα τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Δεκέμβριον, καὶ προχωρεῖ στὴν κατοχὴ τῶν ἐπαρχιῶν «της» καὶ στὴν κατάκτηση τῶν ἄλλων τὸ Φλεβάρη τοῦ 1918.

Καὶ τότε οἱ Ἀρμένιοι μένουν ὀλομόναχοι. Ἀφαιρώντας τους κάθε στρατιωτικὴ προστασία, ὁ ρωσικὸς ὄλεθρος ἐπιτρέπει τὴν ἀνεμπόδιστη προέλαση τῶν Τούρκων, καὶ οἱ πρόσφυγες ἀντιμετωπίζουν καὶ πάλι τὴ

φρίκη και τις σφαγές. Ἀκόμα και ἡ ρωσική Ἀρμενία ριψοκινδυνεύει και τὴν ὥρα πού τὸ πάθος τοῦ ἐθνικισμοῦ κυριεύει ὅλους τοὺς λαοὺς πού ἔχουν λυτρωθεῖ ἀπὸ τὸν τσαρικό ζυγό, οἱ Ἀρμένιοι παίρνοντας θάρρος ἀπὸ τὶς διακηρύξεις τῶν τοπικῶν Σοβιέτ, ἀγωνίζονται γιὰ νὰ σώσουν τὴν πατρίδα τους. Ἀπὸ τὸ Νοέμβρη τοῦ 1917 κιάλας, ἡ ἄμυνα ὁργανώ- νεται μὲ μερικά στρατεύματα πού μάχονται μέσα σὲ τρομαχτικὲς συνθή- κες. Καὶ μάχονται μόνον τους, γιατί οἱ Ρῶσοι ἔχουν ἐγκαταλείψει τὰ πάντα, και μοναδικό τους μέλημα εἶναι νὰ σταθεροποιήσουν τὴν Ἐπα- νάσταση και ν' ἀντιμετωπίσουν τὸ Λευκὸ Στρατό· ἀλλὰ και στὸν Καύ- κασο ἀκόμα, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἔνωση τῶν διαφόρων λαῶν, ἐξακολουθεῖ ἡ ἔνταση ἀνάμεσα σὲ Ἀρμένιους και Γεωργιανούς, καθὼς και μουσουλμάνους τοῦ Ἀζερμπαϊτζάν πού συνδέονται στενά μὲ τοὺς Τούρκους.

Και ἡ τουρκικὴ στρατιωτικὴ πίεση γίνεται ὀλοένα και πιὸ αισθη- τή: τὸ Τρίτο Σῶμα Στρατοῦ εἶναι ἀκόμα ἰσχυρότατο και, ἐπιωφελοῦμε- νο ἀπὸ τὴν κατάσταση, προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ, ἐπανακτᾷ τὸ Κάρς τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1918, και κατευθύνεται πρὸς τὸ Μπακού· εἶναι ἡ στιγμή ὅπου ὁ Ἐμιέρ πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσει τὸ με- γαλόπνοο ὄνειρο τοῦ Παντουρανισμοῦ. Στὴν ἴδια τὴν Ἀρμενία, οἱ Τούρ- κοι εἶναι κύριοι τῆς κατάστασης, ἀκόμα κι ἂν μιὰ ἥρωική ἐξόρμησις τοῦ ἀρμενικοῦ στρατοῦ και πληθυσμοῦ ἐπιτρέψει, χάρις στὴ νίκη τοῦ Σαρ- νταραμπάντ, νὰ σωθεῖ ἕνα ἐλάχιστο τμήμα τῆς ρωσικῆς Ἀρμενίας, πού ἀνακηρύσσεται στίς 28 τοῦ Μάη ἀνεξάρτητη Δημοκρατία. Ἡ δημοκρα- τία αὐτὴ κατέχει μονάχα 9.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα· τεράστιες εἶναι οἱ οικονομικὲς, ὕγειονομικὲς και κοινωνικὲς δυσκολίες τῆς, και αὐξάνον- ται ἀκόμα παραπάνω ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων ἐξα- θλιωμένων προσφύγων πού κατόρθωσαν νὰ ξεφύγουν τὴ γενοκτονία. Οὕ- τε και ἡ εἰρήνη εἶναι ἐξασφαλισμένη, και μόλις κερδίζει τὴν ἀνεξαρτη- σία τῆς ἡ Ἀρμενία ἀναγκάζεται νὰ ὑπογράψει μὲ τὴν Τουρκία τὴ συν- θήκη τοῦ Βατούμ (4 Ἰουνίου 1918), πού τὸ πρῶτο τῆς ἀρθρο ὀρίζει «ὅτι θὰ ὑπάρξει μόνιμη εἰρήνη και σταθερὴ φιλία ἀνάμεσα στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις και τὴν Ἀρμενικὴ Δημοκρατία». Στὴν πρα- γματικότητι ὅμως, ἡ συνθήκη ἐπιβάλλει στοὺς Ἀρμένιους τὴν ἀποδο- χὴ τῶν πιὸ δυσμενῶν ὀρων τοῦ Μπρέστ - Λιτόβσκ και προσδιορίζει μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὰ δικαιώματα τῆς μουσουλμανικῆς μειονότη- τας (διευκρινίζει ἀκόμα και τὴ φύση τῶν δεσμῶν τῆς μὲ τὸν Σεῖχη- οὐλ - Ἰσλάμ, πού ἡ ἔδρα του θρίσκειται ἔξω ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ ἀρμενικὸ ἔ- δαφος)· ἔτσι ἀναφαίνεται ὀλοκάθαρα πῶς ἡ Τουρκία ἐννοεῖ πάντα νὰ ἐπιβάλλει τὴ θέλησὴ τῆς. Ἡ συνθήκη τούτη ἀποδείχνει τὴν ὀρθότητα τῆς ἀνάλυσης πού εἶχε κάνει τὸ Μάη τῆς ἴδιας χρονιάς ἕνας Γερμανὸς στρα-

τιωτικὸς παρατηρητής: «Οἱ ὕπερμετρος ἀπαιτήσεις τῶν Τούρκων ἀνα- φορικὰ μὲ τὰ καθαρὰ ἀρμενικὰ ἐδάφη τοῦ Ἀκαλκαλακί, τῆς Ἀλεξαν- δρούπολης και τοῦ Ἐριβάν, ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τοὺς ὀρους τῆς Συν- θήκης τοῦ Μπρέστ και τείνουν σὲ μιὰν ἀποκλειστικὴ ἐκμετάλλευσις τοῦ Καυκάσου και στὴν τελειωτικὴ ἐξόρμησις τῶν ὕπερκαυκασίων Ἀρμε- νίων».¹⁶ Καὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὁ Γερμανὸς Πρόξενος στὸ Χαλέπι ἀναφέ- ρει πῶς ἐφαρμόζονται καινούργια μέτρα ἐνάντια σὲ ὀσους ἐπέζησαν.

Ἐαφνικὰ ὅμως, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1918, κάποια ἐλπίδα ἀναφαίνε- ται στὸν ὀρίζοντα: οἱ Συμμαχικὲς Δυνάμεις ὕπερισχύουν παντοῦ και διασπᾶνε τὸ τουρκικὸ μέτωπο στὴ Θράκη, τὴν Παλαιστίνη και τὴ Συ- ρία· ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπειλεῖται γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ και οἱ Νεό- τουρκοι παραιτοῦνται. Μιὰ νέα Κυβέρνησις, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἰζζὲτ πασά, ὕπογράφει τὴν ἀνακωχὴ στὸ Μοῦντρος τὸν Ὀκτώβρη, και ἀκο- λουθοῦν ἀμέσως ἡ Αὐστρουγγαρία και ἡ Γερμανία. Οἱ Σύμμαχοι μπαί- νουν στὴν Κωνσταντινούπολις, κατέχουν τὰ Στενά, τὸ Βατούμ και τὸ Μπακού, ἐπιβάλλουν τὴν γενικὴ ἀποστράτευσις, τὴν παράδοσις τῶν ὀχυ- ρῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς και τὴν ἀκίνητοποίησις τοῦ πολεμικοῦ στόλου. Ἀκυρώνεται λοιπὸν ἀμέσως ἡ Συνθήκη τοῦ Μπρέστ - Λιτόβσκ (οἱ Ρῶ- σοι τὴν καταγγέλλουν τὸ Νοέμβρη) και ἀνοίγονται οἱ προοπτικὲς εἰρή- νης.

Παρ' ὀλη τὴν ἀποτυχία ἐνὸς σύντομου πολέμου μὲ τὴ Γεωργία, παρ' ὀλη τὴ χαλαρὴ ἐπίδλεψη τῆς ἀποστράτευσης τῶν Τούρκων ἀπὸ τὶς Συμμαχικὲς Δυνάμεις, ἔφτασε γιὰ τοὺς Ἀρμένιους ἡ ὀρα τῆς ἐλπίδας. Ἀκόμα κι ἂν περίσσεψαν ἐλάχιστοι γιὰ νὰ τὴ χαροῦν, ἀκόμα και κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιος τῶσων νεκρῶν, διαβλέπουν ἐπιτέλους τὴ δυνατότητα νὰ ἐ- νωθοῦν, Ἀρμένιοι τῆς Τουρκίας και Ἀρμένιοι τῆς Ρωσίας, και νὰ ἰ- δρῦσουν ἕνα ἐλεύθερο και ἀναγνωρισμένο Κράτος μὲ τὶς διαστάσεις τῆς ἱστορικῆς Ἀρμενίας, ἕνα κράτος πού ἀναγεννιέται σὰν ἀπὸ θαῦμα, παρ' ὀλα τὰ συμμαχικὰ σχέδια διχοτόμησις, παρ' ὀλες τὶς τουρκικὲς ἀπόπει- ρες ἀφανισμοῦ του. Οἱ Ἀρμένιοι λοιπὸν ἠγέτες συγκεντρώνουν ὀλη τους τὴν προσοχὴ στίς διαπραγματεύσεις πού ἀρχίζουν στὸ Παρίσι: ὀσο σο- βαρὰ και ἀποφασιστικὰ κι ἂν εἶναι τὰ προβλήματα στὸ ἔδαφος τους, ὀ- σο μεγάλος κι ἂν εἶναι ὁ κίνδυνος στὸν τόπο τους, τὰ μάτια τους εἶναι στραμμένα στὸ Παρίσι, ἐκεῖ καταβάλλουν κάθε προσπάθεια ὀχι μονάχα γιὰ νὰ διασώσουν, ἀλλὰ και γιὰ νὰ ἐνισχύσουν και νὰ ἐπισημοποιήσουν ὀριστικὰ τὴ Δημοκρατία τους — στηρίζοντας και πάλι ὀλες τους τὶς ἐλ- πίδες στίς Μεγάλες Δυνάμεις.

Δυὸ ἀποστολὲς θρίσκονται γι' αὐτὸ τὸ λόγο στὸ Παρίσι· ἡ μιὰ τους διευθύνεται ἀπὸ τὸν Μπογκὸς Νουμάρ, πού ἀντιπροσωπεύει ἀπὸ τὰ 1913 τὸ Μικτὸ Ἀρμενικὸ Συμβούλιον τῆς Κωνσταντινούπολης, και ἡ ἄλλη ἀπὸ

τὸν Ἀχαροϊάν, πὸ ἀντιπροσωπεύει τὴ νέα Δημοκρατία. Καὶ τώρα ξεσπᾶνε ὅλες οἱ τόσο καιρὸ συγκρατημένες φιλοδοξίες: ἀπὸ τὴν ἀπλή αὐτόνομη Ἀρμενία, ὡς τὴν Ἀρμενία πὸ κυριαρχεῖ πάνω σὲ δύο θάλασσες — ὅλες οἱ λύσεις ἀντιμετωπίζονται καὶ προτείνονται καὶ ὅλοι ἐλπίζουν πὸς θὰ κατορθώσουν τουλάχιστον νὰ προσαρτήσουν στὸ καινούργιο Κράτος τους ὄχι μονάχα τὶς ἑξι ἐπαρχίες (ἀκόμα καὶ τὴν Τραπεζούντα πὸ θὰ τοὺς δώσει διέξοδο στὴ θάλασσα), ἀλλὰ καὶ τὴν Κιλικία, τὴ δευτέρη αὐτὴν Ἀρμενία πὸ πρέπει ἀπαραίτητα νὰ γίνῃ κι αὐτὴ ἀρμενικὴ. Καὶ ἐπαναλαμβάνονται οἱ παρεμβάσεις, ὄχι πιά γιὰ νὰ σωθοῦν ἄνθρωποι ἀπὸ τὴ γενοκτονία, ἀλλὰ γιὰ ν' ἀποκτηθοῦν ἐπανορθώσεις· πολλαπλασιάζονται τὰ ντοκουμέντα, οἱ ἀποδείξεις, οἱ ἀριθμοί, ὑπενθυμίζεται ἡ στρατιωτικὴ ὑποστήριξη πὸ οἱ Ἀρμένιοι ἐθελοντές, καθὼς καὶ οἱ Ἀρμένιοι λεγεωνάριοι, πρόσφεραν τόσο στοὺς Συμμάχους ὅσο καὶ στὸ ρωσικὸ μέτωπο. Καὶ παντοῦ σχηματίζονται ἐπιτροπὲς βοήθειας, γίνονται συγκεντρώσεις, ἐκφωνοῦνται λόγοι στὰ Κοινοβούλια: Ζήτω ἡ Ἀρμενία! Στις 28 τοῦ Μᾶη 1919, τὴν πρώτη ἐπέτειο τῆς Δημοκρατίας, ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἐριβάν δημοσιεύει μιὰ «διακήρυξη ἀνεξαρτησίας τῆς Ἡνωμένης Ἀρμενίας» πὸ ἀρχίζει μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς Ἀρμενίας στὸ σύνολό της καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας καὶ τῆς εὐημερίας τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ, ἡ κυβέρνησις τῆς Ἀρμενίας, ἀνταποκρινόμενη πιστὰ στὴ θέληση καὶ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ, δηλώνει πὸς ἀπὸ σήμερα κίολας τὰ διάφορα τμήματα τῆς Ἀρμενίας πὸ ἦταν ὡς τώρα χωρισμένα, ἐνώνονται γιὰ πάντα σ' ἓνα ἕνιαῖο καὶ ἀνεξάρτητο κράτος».⁴³

Σ' αὐτὸ τὸ ἀναμεταξύ, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ κυβέρνησις δίνει ἀρχικὰ τὴν ἐντύπωση πὸς θ' ἀναγνωρίσει καὶ θὰ καταδικάσει ἐπίσημα τὴ γενοκτονία, γιὰτὶ ὅλος ὁ κόσμος καταδικάζει ἀνοιχτὰ τοὺς «Ἐνωτικὸς» γιὰ τὰ δεινὰ τῆς Τουρκίας καί, στὰ 1919, δικάζονται πολὺ ἀριθμὸ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς «Ἐνωσις καὶ Πρόοδος». Ἀργότερα βέβαια θὰ ὑποστηριχθεῖ πὸς ἡ δίκη αὐτὴ ἐγινε κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν Ἀρχῶν κατοχῆς. Ὡστόσο, ἀποδείχονται οἱ εὐθύνες τῶν Νεότουρκων: οὐσιαστικά, τοὺς προσάπτουν τὴν ἔνταξη τῆς χώρας στὸν πόλεμο ἀπὸ λαθεμένη πλευρά, πόλεμο πὸ ὄχι μονάχα ἦταν ἐλεεινὰ προετοιμασμένος, ἀλλὰ καὶ πὸ ἀποδείχτηκε τελικὰ θλιβερός· κατηγοροῦνται ἀκόμα οἱ Νεότουρκοι ὅτι δὲ συμβουλευτήκαν τοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ λαοῦ καὶ ὅτι, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὑπέταξαν τὰ ἔθνικα συμφέροντα στὰ δικά τους, σχηματίζοντας μιὰ πραγματικὴ «σπείρα»· ἄλλοι ἀκόμα κατηγοροῦνται γιὰ τὶς σφαγὲς καὶ τὶς λεηλασίες πὸ ἀκολούθησαν τὴν ἐκτόπιση τῶν Ἀρμενίων. Ἄν ὅμως ὅλα αὐτὰ τὰ ντοκουμέντα εἶναι γιὰ μᾶς ἐνδιαφέροντα, γιὰτὶ ἀποτελοῦν ἀκόμα μιὰ μαρτυρία γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1915, δὲν

πρέπει νὰ φανταστῆ κανεὶς πὸς οἱ παραπάνω κατηγορίες στάθηκαν ἡ ἀπαρχὴ μᾶς καινούργιας τουρκικῆς πολιτικῆς, ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἐγκλήματα πὸ ἐγίναν στὸ παρελθόν.

Γρήγορα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πὸς πρόκειται ἐδῶ μονάχα γιὰ μιὰ τακτικὴ πὸ σκοπὸς της εἶναι νὰ ἐντυπωσιάσει εὐνοϊκὰ τὶς Δυνάμεις, γιὰτὶ αὐτὲς κρατοῦν τώρα στὰ χέρια τους τὴν τύχη τῆς Τουρκίας, ἀφοῦ μόλις ἀρχίζουν οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν εἰρήνη. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν παρουσιάζεται γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις ἡ τουρκικὴ ἀντιπροσωπεία στὸ Παρίσι, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1919, ὁ Νταμάτ Φερὶντ πασὰς πὸ τὴ διευθύνει, προσπαθεῖ πολὺ προσεκτικὰ, στὴ δὴλωσή του, νὰ ἐντοπίσει τὶς εὐθύνες γιὰ τὶς ὁμότητες πὸ διαπράχτηκαν ἀπὸ τοὺς προκατόχους του: «Δὲ θὰ εἶχα τὸ θάρρος νὰ παρουσιασθῶ μπροστὰ στὴν Ὑψηλὴ Συνέλευση, ἂν πίστευα πὸς ὁ ὀθωμανικὸς λαὸς εἶχε ὅποιαδήποτε εὐθύνη γιὰ ἓναν πόλεμο πὸ αἱματοκύλισε καὶ κατέστρεψε τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀσία...

»Στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ὅλος σχεδὸν ὁ πολιτισμένος κόσμος συγκινήθηκε ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν ἐγκλημάτων πὸ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν τάχα διαπράξει. Πρόθεσή μου δὲν εἶναι νὰ συγκαλύψω τὰ ἐγκλήματα αὐτὰ πὸ προκαλοῦν τὴ φρίκη στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, κι ἀκόμα λιγότερο νὰ ὑποτιμῆσω τὸ βαθμὸ ἐνοχῆς τῶν πρωταίτιων τῆς μεγάλης αὐτῆς τραγωδίας. Σκοπὸς μου εἶναι νὰ κατονομάσω ἐδῶ, βασιζόμενος σὲ ἀναμφισβήτητες ἀποδείξεις, τοὺς πραγματικοὺς αὐτουργοὺς πὸ εὐθύνονται γιὰ τὰ φρικαλέα αὐτὰ ἐγκλήματα...

»Ὅσο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τραγικὰ γεγονότα, ἐπιτρέψτε μου νὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ τὰ ὅσα ἐπανειλημμένα ἔχω δηλώσει στὴν Ὀθωμανικὴ Γερουσία. Ἡ Τουρκία λυπᾶται βαθύτατα τόσο γιὰ τὴ δολοφονία πολυἀριθμῶν ὁμοεθνῶν της χριστιανῶν, ὅσο καὶ γιὰ τὴ δολοφονία μουσουλμάνων. Καὶ πραγματικά, ἡ Ἐπιτροπὴ «Ἐνωσις καὶ Πρόοδος», δὲν ἀρκέστηκε στὰ ἐγκλήματα πὸ διέπραξε ἐναντὶα στοὺς χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ προσπάθησε, μὲ ὅλα τὰ μέσα, νὰ ἐξοντώσει τρία ἑκατομμύρια μουσουλμάνους. Πολλὲς ἑκατοντάδες χιλιάδες δύσμοιροι μουσουλμάνοι, διωγμένοι ἀπὸ τὰ σπίτια τους, περιπλανῶνται ἀκόμα καὶ σήμερα στὶς κεντρικὲς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, χωρὶς κανένα καταφύγιο, χωρὶς καμιά βοήθεια. Καὶ ἂν ἀκόμα ξαναγυρίζαν στὶς ἐπαρχίες τους, θὰ βρίσκονταν στὴν ἴδια ἄθλια κατάσταση, γιὰτὶ ἐσκεμμένα ἔχουν καταστραφεῖ πάμπολλες πόλεις καὶ χωριά, μουσουλμανικὰ καὶ χριστιανικὰ. Ἡ Μικρὰ Ἀσία δὲν εἶναι σήμερα τίποτ' ἄλλο παρὰ ἓνας σωρὸς ἀπὸ εἰρήνια. Παρ' ὅλες τὶς προσπάθειές της, ἡ κυβέρνησις δὲν κατόρθωσε ἀκόμα οὔτε καν νὰ μετριάσει τὰ θλιβερά ἀποτελέσματα τοῦ κατακλιτισμοῦ...

»Αὐτὸ ὅμως πὸς πρέπει ὅποσδήποτε νὰ ἀποκλειστῆ εἶναι ἡ ἰδέα μᾶς φυλετικῆς σύγκρουσης ἢ μιᾶς ἔκρηξης θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ.

Ὁ τουρκικὸς λαὸς, σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἡ βία θὰ μπορούσε ν' ἀντιταχθεῖ με ἐπιτυχία στὸ δίκαιο, σεβάστηκε πάντα τὴ ζωὴ, τὴν τιμὴ καὶ τὰ ἱερὰ αἰσθήματα τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ποὺ τοῦ ἦταν ὑποταγμένοι...

»Ἡ ἀλήθεια γίνεται λίγο - λίγο ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ γνώμη. Ἡ μεγάλη δίκη τῶν Ἐνωτικῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπέδειξε τίς εὐθύνες τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ἐπιτροπῆς — ποὺ ἔλοι τους κατεῖχαν τὰ ἀνώτερα ἀξιώματα τοῦ κράτους — ἀναφορικὰ μὲ τὸν πόλεμο καὶ τὰ τραγικὰ γεγονότα: ἔτσι, ἀποκαθίσταται τὸ ὀθωμανικὸ ἔθνος». ³⁸

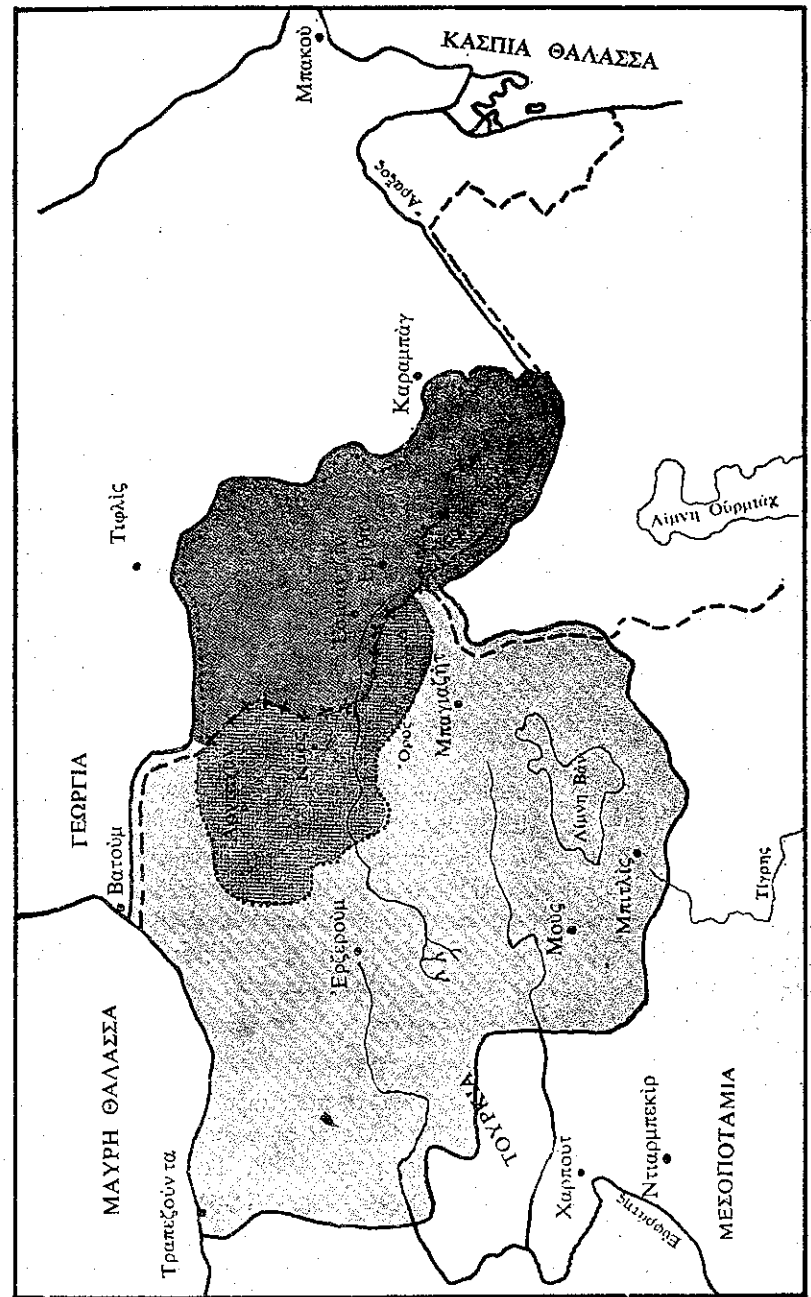
Ἔχουμε κίβλας μιλήσει παραπάνω γιὰ τὴ δίκη ποὺ ὑπαινίσσεται ἐδῶ ὁ Φερὶντ: ἡ δίκη αὐτὴ ἀρχίζει τὸ Μάρτη — τὸν Ἰούλιο καταδικάζονται σὲ θάνατο ὁ Ταλαάτ, ὁ Ἐμβέρ καὶ ὁ Τζεμάλ — καὶ τελειώνει ὀριστικὰ τὸ Γενάρη τοῦ 1920. Ἀλλά, ὅπως καὶ οἱ τρεῖς ἀρχηγοὶ τῆς Ἐπιτροπῆς, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς κατηγορουμένους ἔχουν διαφύγει στὸ ἐξωτερικὸ καὶ δικάζονται ἐρήμην. Ἔτσι, ἡ ποινὴ ἐφαρμόζεται μονάχα σ' ἐκείνους ποὺ ἔπαιξαν δευτερεύοντα ρόλο, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Κεμάλ Μπέη, ἔγαν ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους τοῦ «σαντζάκ» τοῦ Γιολζγκάντ τὰ τουρκικὰ μολαταῦτα πλήθη τῆς Κωνσταντινούπολης μετατρέπουν αὐθόρμητα τὴν κηδεῖα του σὲ μεγαλόπρεπη τελετὴ, καὶ οἱ διαδηλώσεις αὐτὲς δείχνουν καλύτερα ἀπὸ κάθε τι ἄλλο πόσο πραγματικὴ ἦταν ἡ ὁμοφωνία ἀνάμεσα στὴ νεοτουρκικὴ κυβέρνησις καὶ τὸ λαό. Ὅλοφάνερο εἶναι ἀκόμα ὅτι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις προσπαθεῖ μονάχα νὰ καλυτερέψει τὴ θέση τῆς Τουρκίας, φορτώνοντας στοὺς Νεότουρκους ὅλα τὰ «ἐγκλήματα» ποὺ τῆς προσάπτουν οἱ Σύμμαχοι, καὶ δὲν ἔχει καθόλου τὴν πρόθεσις νὰ τὰ ἀναγνωρίσει καὶ νὰ ἀναλάβει αὐτὴ τὴν εὐθύνη τους. Οἱ διεκδικήσεις ποὺ προσβάλλει ἀμέσως ὁ Φερὶντ εἶναι ἐπίμονες, καταπληκτικὰ ἐπίμονες γιὰ ἓνα ἠττημένο κράτος: ἀπαιτεῖ, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, νὰ διατηρήσει ἡ Τουρκία τὰ προπολεμικὰ της σύνορα, καὶ μάλιστα νὰ τὰ ἐπεκτείνει πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴν μεριά. Στους μῆνες ποὺ ἀκολουθοῦν — ὡς τὴν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν (Αὐγούστου 1920) — ξαναρχίζουν οἱ διαπληκτισμοὶ πάνω στις στατιστικὰς τῶν πληθυσμῶν, βασικὸ στοιχεῖο γιὰ νὰ στηριχθοῦν οἱ ἔδαφικὲς ἀπαιτήσεις καὶ ἡ τουρκικὴ ἀντιπροσωπεῖα ὑπογραμμίζει πάντα τὴ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὸν ἀρμενικὸ καὶ τὸν τουρκικὸ πληθυσμὸ τῶν «ὑπὸ συζήτησι» ἐπαρχιῶν. Ὅπως βλέπουμε, οἱ Τούρκοι κυβερνήτες δὲν ἔχουν καθόλου τὴν πρόθεσις ν' ἀναγνωρίσουν τὴ γενοκτονία, καὶ ἓνα εἶναι τὸ μέλημά τους: πῶς ν' ἀποφύγουν τὸν ἔδαφικὸ ἀκρωτηριασμὸ — πραγματικὸ διαμελισμὸ τούτῃ τῆ φορὰ. Ἀγωνίζονται λοιπὸν μὲ πάθος ἐναντὶα στις ἀρμενικὲς διεκδικήσεις, καὶ μιὰ ἐφημερίδα τῆς Κωνσταντινούπολης δὲ διστάζει μάλιστα νὰ γράφει: «Σχεδιάζεται ἡ δημιουργία μιᾶς Ἀρμενίας στις ἀνατολικὰς μας ἐπαρχίες» ἐννοοῦν ἄραγε νὰ συγκροτήσουν μιὰ Δημοκρατία Νεκρῶν;». ⁴²

Ἀπὸ τὴ δική τους μεριά, οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις δὲν ἄλλαξαν στόχους: καὶ πρῶτα - πρῶτα σκέφτονται πῶς θὰ μοιράσουν τὰ λάφυρα, καὶ οἱ πῶ οὐσιαστικὰς διαπραγματεύσεις — εὐθυγραμμισμέναι με τίς μυστικὰς συμφωνίας ποὺ ἔγιναν στὴ διάρκειά τοῦ πολέμου — ἔχουν γιὰ σκοπὸ νὰ ἐπανακαθορίσουν τίς ἀντίστοιχες ζῶνες ἐπιρροῆς. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, τὸ κάθε κράτος ἀντιμετωπίζει ξανά τὰ δικά του προβλήματα, τὰ δικά του συμφέροντα, τὸ ρόλο ποὺ πρέπει νὰ παίζει στὴ μελλοντικὴ ὀργάνωσις τοῦ κόσμου. Καὶ στὰ κάτω - κάτω οἱ «μικροὶ» δὲν ἔχουν καμιά θέση στὰ ζητήματα αὐτά: δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐπίσημη συμμετοχὴ τῆς Ἀρμενίας στις ἐργασίας τῶν Βερσαλλιῶν, ὅπως καὶ ἀργότερα ἀπαγορεύεται ἡ ἐνταξί τῆς στὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν οἱ Σύμμαχοι προτιμοῦν νὰ μοιραστοῦν ἀνάμεσά τους τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἡ Ἀρμενία ἀναγνωρίζεται δέδαια de facto τὸ Γενάρη τοῦ 1920, ἀπὸ τὸ Ἀνώτατο Συμβούλιο τῆς Διάσκεψης τῆς Εἰρήνης· συμμετέχει στις προκαταρκτικὰς ἐργασίας τῆς συνθήκης ποὺ πρόκειται ν' ἀποφασίσει γιὰ τὴν τύχη τῆς Τουρκίας, καὶ τῆς παραχωροῦνται λαμπρὲς ἐπανορθώσεις στὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν ποὺ ὑπογράφεται τὸν Αὐγούστο τοῦ 1920. Ἀναγνώρισις de jure ἀπὸ ὅλους ὄσους ἔχουν ὑπογράψει, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Τουρκίας, σὰν «ἐλεύθερο καὶ ἀνεξάρτητο Κράτος» (Ἄρθρο 88)· 85.000 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα καὶ διέξοδο στὴ θάλασσα. Ὁ Πρόεδρος Οὐίλσον, ποὺ ἔχει ζητηθεῖ ἡ διαίτησία του, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ καθορίζει τὰ ἔδαφικὰ αὐτὰ ὄρια στις 22 τοῦ Νοέμβρη.

Εἶναι ὅμως πιά πολὺ ἀργά. Ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐπιτυχία μιᾶς ἀποτελεσματικῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ μονάχα τὸν ἐφήμερο θρίαμβο ἐνὸς οὐδαίμου. Γιατί, σύμφωνα μὲ τὸ ρεῦμα τῆς πολιτικῆς τῆς ἀπομόνωσης, ἡ Ἀμερικανικὴ Γερουσία ἀρνεῖται νὰ τὴν ἐπικυρώσει — ἀποκηρύσσοντας ἔτσι τὸν Πρόεδρο Οὐίλσον — ὅπως ἀρνήθηκε τὸν Ἰούνιο νὰ δεχθεῖ τὴν ἐντολή ποὺ τῆς πρόσφεραν πάνω στὴν Ἀρμενία. Ἀπὸ τίς ἀρχὰς κίβλας τοῦ 1920, οἱ Ἀρμένιοι ἐκπρόσωποι κατὰ λαβὰν πῶς θὰ σκόνταφταν σὲ μεγάλες δυσκολίας: βλέποντας ὅτι οἱ Σύμμαχοι ἐτοιμάζονται νὰ ἐκκενώσουν τὴν Τουρκία, ζητοῦν τὴν προστασία μιᾶς Μεγάλης Δύναμης καὶ σὲ ἀντάλλαγμα προτείνουν νὰ τεθεῖ ἡ χώρα τους «ὑπὸ ἐντολή» — πράγμα ποὺ θὰ ἐμπόδιζε κάθε τουρκικὴ ἐπίθεσις· τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα οἱ ἀπεσταλμένοι τους ποὺ γύριζαν τίς Αὐλὲς τῆς Εὐρώπης ζητώντας βοήθεια γιὰ ν' ἀποκτήσουν τὴν ἀνεξαρτησίαν τους. Ὅμως ὅλοι ἀρνοῦνται — καὶ οἱ Ἠνωμέναις Πολιτεῖαι εἶναι οἱ τελευταῖαι ποὺ ἀρνοῦνται. Γιατί οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις εἶναι ἐξουθενωμέναι, καὶ ὁ πόλεμος δὲν τους ἐνδιαφέρει πιά: αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία εἶναι τὸ ἐμπόριο, οἱ οικονομικὲς σχέσεις ποὺ εὐνοοῦν τὴν πολιτικὴν τους — δηλαδὴ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δυνάμεων.

Και σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ὄνειρα τῶν Ἀρμενίων, ὑπάρχουν τώρα δύο Δυνάμεις ποὺ εἶναι ἀποφασισμένες νὰ δράσουν μὲ ρεαλισμὸ καὶ ποὺ παίρ-
νουν τὰ ἴδια στὴν περιοχὴ αὐτὴν τοῦ κόσμου: ὁ Κεμάλ καὶ ἡ κίνησή του
καὶ ἡ Σοβιετικὴ Δημοκρατία. Ἀφοῦ σταθεροποίησε τὴ θέση της ἀπο-
κρούοντας τὶς ἐπιθέσεις τῶν Λευκῶν, ἡ τελευταία αὐτὴ ἐννοεῖ τώρα νὰ
ἐπανακτῆσει ὀλόκληρη τὴν τσαρική Ρωσία. Στὸν Καύκασο ἔχει περι-
κυκλώσει τὸ Ἀζερμπαϊτζάν (1920) καὶ τὴ Γεωργία (1921)· σ' αὐτὸ τὸ
ἀναμεταξύ, ξανασηματίστηκαν κομμουνιστικὲς ὀργανώσεις στὴν Ἀρμε-
νία, καὶ μ' ὅλο ποὺ τὸ Μάη ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στὴν κυβέρνηση «Ντα-
σανκ» ἀπέτυχε, εἶναι ἔτοιμες νὰ καταλάβουν τὴν ἐξουσία. Κι ἀπὸ τὴ δι-
κή του μεριά, ὁ Μουσταφᾶ Κεμάλ — ἐμπνευσμένος ἡγέτης ποὺ θὰ σώσει
τὴ χώρα του — ἔχει σταθεροποιήσει τὴν ἐπανάστασή του τοῦ 1919 μὲ
τὴ βοήθεια τῶν στρατευμάτων τῆς Ἀνατολίας καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τους
Κιαζιμ Καραμπεκίρ· μὲ τὰ Συνέδρια ποὺ συγκαλεῖ στὸ Ἐρζερούμ καὶ
τὴ Σεβάστεια — καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι διαλέγει τὶς δύο αὐτὲς πόλεις
— ὁ Κεμάλ κατορθώνει νὰ ἐξασφαλίσει τὸν ἔλεγχο τῶν κεντρικῶν πε-
ριοχῶν τῆς χώρας, ἔλεγχο ἄρκετὸ γιὰ νὰ συγκαλέσει στὰ 1920, στὴν
Ἄγκυρα, μιὰ μεγάλη Συνέλευση ποὺ ψηφίζει τὴν Ἐθνικὴ Συνθήκη γιὰ
τὴν προσάρτηση ὅλων τῶν ἐδαφῶν ποὺ κατοικοῦνται ἀπὸ Τούρκους. Τὴ
στιγμὴ ὅπου οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Κωνσταντινούπολης ὑπογράφουν τὴ Συν-
θήκη τῶν Σεβρῶν στὸ ὄνομα τῆς Τουρκίας, δὲν ἀντιπροσωπεύουν πιά
τὶς πραγματικὲς δυνάμεις τῆς χώρας, καὶ ὁ Κεμάλ εἶναι ἔτοιμος νὰ κατα-
κτήσει ξανά ὀλόκληρο τὸ τουρκικὸ ἔδαφος, ἔστω κι ἂν πρόκειται νὰ πολε-
μήσει μὲ ὅλον τὸν κόσμο, ἀκόμα καὶ μὲ τὶς Συμμαχικὲς Ἀρχὲς κατοχῆς.

Ὁ ἴδιος μάλιστα δίνει τὸ σύνθημα τοῦ πολέμου, ἐξαπολύοντας τὰ
στρατεύματά του ἐνάντια στὴν Ἀρμενικὴ Δημοκρατία, πρὶν ἀκόμα ὑπο-
γραφεῖ ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν — ποὺ ὀπωσδήποτε τὴν ἀποκηρύσσει.
Οἱ Σοβιετικοὶ δὲν ἐπεμβαίνουν· ἀντίθετα, δέχονται τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ
Κεμάλ στὸ Συνέδριο τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ συνέρχεται στὸ Μπα-
κού· στὸ Συνέδριο αὐτό, ὁ Ζινόβιεφ δηλώνει τὴν 1η τοῦ Σεπτεμβρίου: «Ὑ-
ποστηρίζουμε ὑπομονετικὰ τὶς ομάδες ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα μὲ τὸ μέρος
μας καὶ ποὺ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, εἶναι ἐναντίον μας. Εἶναι ἡ
περίπτωση τῆς Τουρκίας ὅπου, καθὼς ξέρετε, Σύγτροφοι, ἡ σοβιετικὴ
κυβέρνηση ὑποστηρίζει τὸν Κεμάλ πασά». 36 Τὸ Νοέμβριον, οἱ Τούρκοι
κατακτοῦν τὴν Ἀλεξανδρούπολη, καὶ οἱ Ἀρμένιοι ἀναγκάζονται νὰ δε-
χτοῦν μιὰν ἀνακωχὴν, ἀκολουθούμενη στίς 2 τοῦ Σεπτεμβρίου ἀπὸ μιὰ Συν-
θήκη ποὺ ἀκυρώνει τὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν. Καὶ ταυτόχρονα, οἱ Σοβιε-
τικοὶ εἰσβάλλουν στὴν Ἀρμενία, καὶ ἐπιβάλλουν τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐκ-
προσώπων τους στὴν κυβέρνησιν· ἔτσι, στίς 2 τοῦ Δεκεμβρίου, ἡ Ἀρμενία
γίνεται Σοβιετικὴ Δημοκρατία.

..... Ἡ Δημοκρατία τῆς Ἀρμενίας (1919)
— Τὰ σύνορα τῆς Ἀρμενίας σύμφωνα μὲ τὴν πρόταση Οὐίλσον (1920)
+ + + Ἡ Σοβιετικὴ Ἀρμενία (1921)

Δὲν ἀπομένει πιά παρὰ νὰ ἐπικυρωθεῖ ἡ κατάσταση αὐτὴ πού τὴν ἐπέβαλαν οἱ ἔνοπλες δυνάμεις· γι' αὐτὸ καὶ υπογράφεται ἡ συνθήκη τῆς Μόσχας τὸ Μάρτη τοῦ 1921, καὶ στὸ προοίμιό της τονίζονται τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ κυβέρνησις τῆς Μεγάλης Ἐθνοσυνέλευσης τῆς Τουρκίας καὶ ἡ Ὁμοσπονδιακὴ καὶ Σοσιαλιστικὴ Δημοκρατία τῶν Ρωσικῶν Σοβιετ ἀναγνωρίζουν ὁμόφωνα τὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἐθνῶν καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ κάθε ἔθνους νὰ ἀποφασίζει ἐλεύθερα γιὰ τὴν τύχη του· ἔχοντας ὑπόψη τὸν κοινὸ ἀγῶνα ἐναντίον τῆς ἱμπεριαλιστικῆς εἰσβολῆς, καὶ προβλέποντας ὅτι οἱ δυσχέρειες οἱ προκαλούμενες στὸ ἕνα ἀπὸ τὰ ἔθνη αὐτὰ καθιστοῦν κρίσιμη τὴν κατάσταση τοῦ ἄλλου, ἀποφασίζουν νὰ συνάψουν μιὰ σύμβαση μὲ σκοπὸ νὰ ἐξασφαλισθοῦν οἱ φιλικὲς καὶ ἀδελφικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες».⁴³ Κι ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, τὸ Νακίτσεβάν τοποθετεῖται τώρα κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἀζερμπαϊτζάν, καὶ μιὰ δευτέρη συνθήκη, πού υπογράφεται στὸ Κάρς τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1921, ἐπικυρώνει ὅλους τοὺς ὅρους τῆς πρώτης, καὶ υπογράφεται τούτῃ τὴ φορὰ ἀπὸ τὶς ὑπερκαυκάσιες δημοκρατίες, πού ὕστερα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τους ἔνωση τὸ Μάρτη τοῦ 1922, προσχωροῦν στὴν Ὁμοσπονδία τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1922, καὶ αὐτόματα γίνονται μέλη τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως.

Σ' αὐτὸ τὸ ἀγαμεταξύ, ὕστερα ἀπὸ μιὰν ὀλιγόχρονη ἐπανάκτηση τῆς ἐξουσίας τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1921, οἱ Ἀρμένιοι ἐκπρόσωποι στὸ Παρίσι δηλώνουν (Ἰούνιος τοῦ 1921), σ' ἕνα κείμενο πού δημοσιεύουν ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς ἐκπρόσωπους τῶν ἄλλων ὑπερκαυκάσιων δημοκρατιῶν (Ἀζερμπαϊτζάν, Βόρειος Καύκασος καὶ Γεωργία), ὅτι οἱ πράξεις αὐτὲς «δὲν ἔχουν καμιά νόμιμη ἀξία... καὶ θεωροῦνται "ἄκυρες καὶ μὴ γεγόμενες"...».⁴⁴ Μὰ τί σημασία ἔχουν ὅλα αὐτὰ, ἀφοῦ ἀπὸ τώρα καὶ μπρός, σὲ σύγκριση μὲ τὴν πραγματικότητα, τοῦτο εἶναι τὸ «ἄκυρο καὶ μὴ γεγόμενον»: τὸ μεγάλο ὄνειρο τῆς ἐνοποίησης ὅλων τῶν ἀρμενικῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ Μεγάλῃ Ἀρμενία, ἀκόμα καὶ ἡ σκέτῃ Ἀρμενία, δὲν ἀναστήθηκε: οἱ ρωσικὲς ἐπαρχίες της παρέμειναν ρωσικὲς, καὶ οἱ τουρκικὲς της ἐπαρχίες ἔχουν εξαφανιστεῖ. Αὐτὸ εἶν' ὄλο.

Καὶ πραγματικὰ, γιὰ τὴν τουρκικὴ Ἀρμενία, εἶναι τὸ τέλος τοῦ ὄνειρου τῆς ἐνοποίησης, εἶναι ἡ τελειωτικὴ φάση τῆς γενοκτονίας. Στὸν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας πού διεξάγει ὁ Κεμάλ ἐναντίον τοῦς Ἀρμενίου, ὅπως καὶ ἐναντίον τοῦς Ἕλληνας, καὶ τὸ πιδὸ μικρὸ τμήμα τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους πού ὁ Κεμάλ ἐπανακτᾷ, ὑποβάλλεται σὲ πυρπολήσεις, σὲ λεηλασίες, σὲ σφαγὲς — ὅπως στὴ Σμύρνη στὰ 1922. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὶς κατεχόμενες ἀπὸ τοὺς Συμμάχους ἐπαρχίες, καθὼς ἐκκενώνονται ἀπ' αὐτούς. Τὸ ἴδιο γίνεται... ὥσπου νὰ πετύχει ὁ Κεμάλ, στὴ Λωζάννη στὰ 1923, τὸ στόχο πού εἶχε ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτὸ του στὰ 1919, καὶ πού τὸν ἐπιδίωξε ἀπὸ τότε μὲ ὅλες του τὶς δυνάμεις: τὴ δημιουργία

ἐνὸς τουρκικοῦ ἔθνους, ἐνιαίου, λυτρωμένου ἀπὸ τὶς Διομολογήσεις καὶ ἀπὸ τὴν ξένη κατοχὴ· καὶ σὲ ἀντάλλαγμα προσφέρεται ἀπὸ τὸ νέο καθεστῶς ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἔθνομανικοῦ δημόσιου χρέους. Χάρη στὴν ἐπιτυχία τοῦ ὁ Κεμάλ ἐπονομάζεται Ἀτατούρκ — «Πατέρας τῶν Τούρκων». Ὁ Κεμάλ δὲν ἀρκεῖται ὅμως σ' αὐτὰ: δλοκληρῶνει καὶ τὴ γενοκτονία, μὲ τὴ λογικὴ ἐπέκταση τῆς πράξης τῶν Νεότουρκων*. Γιατὶ στὴ Λωζάννη, δὲν ὑπάρχει πιά Ἀρμενία. Μ' ὄλο πού στὶς προκαταρκτικὲς διαπραγματεύσεις ὁ Ἰσμέτ, πού ὁ Κεμάλ τὸν ἔχει διορίσει γιὰ νὰ ἀντιπροσωπεύσει τὴν Τουρκία, δηλώνει: «Ὅσοι Ἀρμένιοι ἐπιθυμοῦν νὰ παραμείνουν στὴν Τουρκία, ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ζήσουν συναδελφικὰ μὲ τοὺς Τούρκους συμπατριῶτες τους, πού θὰ μεριμνήσουν γι' αὐτούς, ξεχνώντας πρόθυμα ὅλα τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος».³⁹ Ἀντιτάσσεται ὅμως σὲ κάθε μέτρο πού θὰ περιόριζε τὴν τουρκικὴ κυριαρχία, καὶ ἰδιαίτερα στὴ δημιουργία μιᾶς ἐθνικῆς ἀρμενικῆς ἐστίας πάνω στὸ τουρκικὸ ἔδαφος· καὶ στὴ συνθήκη ἀνάμεσα στὴν Τουρκία καὶ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις δὲν ἀναφέρεται κἀν τὸ ὄνομα τῆς Ἀρμενίας, πού τὸ μεγαλύτερό της μέρος βρίσκεται μολαταῦτα ὑπὸ τουρκικὴ κατοχὴ, ἀκόμα καὶ οἱ ἐπαρχίες τοῦ Κάρς καὶ τοῦ Ἀρνταχάν, πού οἱ Σοβιετικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ τὶς ἐγκαταλείψουν τὸ 1921. Στὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης — κι αὐτὸ ἀνταποκρίνεται στὶς φιλοδοξίες τῆς Ἐθνικῆς Συνθήκης τοῦ Γενάρη 1920 — δὲν προβλέπεται τίποτα γιὰ τὴν τουρκικὴ Ἀρμενία: τίποτα — οὔτε ἀνεξαρτησία, οὔτε τοποθέτηση «ὑπὸ ἐντολήν», οὔτε ἐθνικὴ ἐστία, οὔτε εἰδικὸ καθεστῶς, οὔτε αὐτονομία — τίποτα, οὔτε κἀν οἱ περιφημὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ 1914. Καὶ ἡ τελευταία αὐτὴ διεθνὴς συνθήκη πάνω στὸ ἀρμενικὸ ζήτημα, διατυπώνεται σὰ νὰ μὴν ὑπῆρξε ποτὲ οὔτε Ἀρμενία, οὔτε Ἀρμένιοι δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ἀραράτ. Δέκα πέντε μέρες ἀργότερα — καὶ πάλι στὴ Λωζάννη — οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες υπογράφουν μαζί μὲ τὴν Τουρκία μιὰ δίπλευρη συνθήκη «φιλίας καὶ ἐμπορίου».

Τὰ θύματα, οἱ πρόσφυγες, δὲν μποροῦν λοιπὸν παρὰ μονάχα νὰ προσφύγουν στὴν «παγκόσμια συμπάθεια», πού, ἀπὸ τώρα καὶ μπρός, ἐκδηλώνεται κάθε χρόνο στὴν Κ.Τ.Ε., μὲ προτάσεις πού τείνουν στὴ δημιουργία — ὅπου καὶ νὰ εἶναι — μιᾶς ἐθνικῆς ἀρμενικῆς ἐστίας, ἢ στὴ βοήθεια γιὰ τοὺς πρόσφυγες· κι ἀκόμα, μὲ ἀποφάσεις καὶ, πάνω ἀπ' ὄλα, μὲ θαυμάσιους λόγους σὰν κι αὐτὸν πού ἐκφωνεῖ, στὴ διάρκεια τῆς Πέμ-

* Ἀφοῦ καταδικάστηκαν σὲ θάνατο ἀπὸ τὸ ἐχθρικό πρὸς τὸν Κεμάλ καθεστῶς, ὁ Ταλατ καὶ ὁ Τζεμάλ δολοφονοῦνται ἀπὸ Ἀρμενίους, καὶ ὁ Ἐμβέρ σκοτώνεται στὸ Τουρκεστάν, ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἐσχατὴ προσπάθεια γιὰ μιὰ Παντουραλικὴ ἐξέγερση, μαζί μὲ τοὺς Μ'τασματζήδες, πού ἀγωνίζονται ἐναντίον τῆς σοβιετικῆς ἐξουσίας.

πτης Συνέλευσης τῆς Κ.Τ.Ε. (25 τοῦ Σεπτεμβρίου 1924), ὁ κύριος de Bruckère (Βέλγιο)· γιὰ τὸν τελευταῖο αὐτὸν ὁ André Mandelstam λέει πὼς ἐκφράστηκε «μὲ τὰ πιὸ συγκινητικὰ λόγια γιὰ νὰ ἀνυψώσει τὸ ἀρμενικὸ πρόβλημα πάλω ἀπὸ τὸ καθαρὰ φιλανθρωπικὸ ἐπίπεδο»:

«Πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς πολὺ προσεκτικὸς πάλω στὸ θέμα τοῦτο, καὶ ἡ Πέμπτη Ἐπιτροπὴ ἔχει τὴν πρόθεση νὰ σᾶς ὑποβάλλει μιὰ μελέτη, ὄχι γιὰ νὰ παραμεριστεῖ τὸ ζήτημα ἢ νὰ ἀναβληθεῖ ἡ λύση του, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐκθέσει τὴ λύση αὐτὴν μὲ περισσότερη θεβαιότητα καὶ ἐνάργεια.

»Ἐγκατάσταση τῶν Ἀρμενίων προσφύγων στὸν Καύκασο! Ἐγκατάσταση τῶν Ἀρμενίων προσφύγων στὶς ὑπόλοιπες περιοχές! Μὰ ποῦ βρίσκονται αὐτές; Ποιὰ εἶναι τὰ ὄρια τους; ὦ! Κυρίες καὶ Κύριοι, δὲν πᾶει πολὺς καιρὸς ποῦ πιστεύαμε ὅτι τὰ ὄρια αὐτὰ ἦταν πραγματικὰ χαραγμένα: τὰ εἶχε χαράξει μιὰ πολὺ μεγάλη προσωπικότητα, ὁ Πρόεδρος Οὐέλσον, ποῦ τὸν θυμούμαστε πάντα μὲ εὐλάβεια. Εἴμαστε ὁμως σήμερὰ ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναγνωρίσουμε πὼς δὲν εἶναι πιὰ χαραγμένα, καὶ νὰ τογίσουμε ὅτι, ἀφοῦ δὲν ἔχουν προσδιοριστεῖ οὔτε ὑπὲρ τῶν Ἀρμενίων οὔτε καὶ ἐναντίον τους, τὸ πρόβλημα παραμένει ἀνοιχτό.

»Πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἓνα πολιτικὸ πρόβλημα ποῦ δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ θίξω, γιὰτὶ ἔχω ὑπόψη μου πὼς ἡ ἔκθεσή μας ὑποβάλλεται ἀπὸ τὴν Πέμπτη καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Ἑκτὴ Ἐπιτροπὴ.

»Ὅλοι μας ἀναγνωρίζουμε πὼς δὲν ἦρθε ἀκόμα ἡ ὥρα νὰ ἀναζητήσουμε τὴν πολιτικὴ λύση τοῦ προβλήματος: οἱ συνθήκες δὲν εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ εὐνοϊκές. Πρέπει λοιπὸν νὰ περιμένουμε. Ὑπάρχουν ὁμως δύο τρόποι ἀναμονῆς: νὰ περιμένει κανεὶς μὲ ἀδράνεια, ἢ νὰ περιμένει μὲ ἐνεργητικότητα. Τὸν δεῦτερο τοῦτο τρόπο σᾶς συστήνει ἡ Πέμπτη Ἐπιτροπὴ». ⁴⁰